

ՍԿԵՏԼԱՆԱ ԿԱՐԴԱՆՅԱՆ

ՄԻՔԱՅԵԼ ՄԻԱՆՍԱՐՅԱՆՑ
1830-1880

ԿՅԱՆՔԻՆ ՈՒ ԳՈՐԾԸ

Միքայել Միանսարյանց
1830-1880

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ

СВЕТЛАНА ВАРДАНЫАН
МИКАЭЛ МИАНСАРЯНЦ
ЖИЗНЬ И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

Издательство "Мугни"
Ереван 2002

REPUBLIC OF ARMENIA
NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY

SVETLANA VARDANYAN

MIKAEL MIANSARYANTS

THE LIFE AND ACTIVITY

"MUGNI" Publication

Yerevan

2002

✓

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ

ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

A II
87098

ՍՎԵՏԼԱՆԱ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

ՄԻՔԱՅԵԼ ՄԻԱՆՍԱՐՅԱՆՑ

ԿՅԱՆՔՆ ՈՒ ԳՈՐԾԸ

ՀՀ ԳԱԱ Ֆուլգուրատենցյան

Գրադարանին: Խեղբանհիւս Ա. Լեւոնյան

17.5.2002թ

«Մուղնի» հրատարակչություն

ԵՐԵՎԱՆ 2002

ՀՏԴ 00(091)
ԳՄԴ 72.3
Վ 673 Մ

Տպագրվում է

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Խմբագիր՝

ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ Սարգիս Հարությունյան

Մեկենասությամբ

Խաժակ Սարգիսեանի
Եղուարդ Մարտեանի

Վարդանյան Ս.

Վ 673 Մ

Միքայել Միանսարյանց, խմբ. Ս. Հարությունյան
Եր., 2002, 106 էջ

Աշխատությունը նվիրված է 19-րդ դարի 50-60-ական թվականների հասարակական, մշակութային գործիչ Միքայել Միանսարյանցի բանագիտական գործունեությանը: Նրա հանրահայտ «Զնար հայկական» ժողովածուն բնագրագիտական որոշակի սկզբունքների կիրառմամբ համարվում է առաջին փորձերից մեկը, որում առաջ քաշված գիտագործնական բազում դրույթներ նպաստել են 19-րդ դ. 2-րդ կեսի նոր սկզբնավորվող հայ բանագիտության ձևավորմանն ու զարգացմանը:

ISBN 99930-929-3-2

ԳՄԴ 72.3

© ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ

*«Եթե մեկի կենսագրությունը կրթական
ոչինչ չի պարունակում, չարժե գրել»:*

Ղ. ԱՂԱՅԱՆ

1. ԿԵՆՍԱԳՐԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ

Միքայել Միանսարյանցը ծնվել է 1830 թ. նոյեմբերի 2-ին, Թիֆլիսում, բնիկ երևանցի Մեսրոպ Միանսարյանցի ընտանիքում: Հայրը՝ Մեսրոպը, տոհմիկ ծագում ուներ. նա երջանկահիշատակ Ներսես Աշտարակեցի կաթողիկոսի ազգականն էր: 1820 թ. նա Երևանից տեղափոխվում է Թիֆլիս և Վանա եկեղեցու դիմաց, եկեղեցապատկան հողատարածքում, ձեռնարկում սեփական առանձնատան կառուցումը, որը և բազում դժգոհությունների պատճառ է դառնում: Հոգևորականներից շատերը դժգոհել են, թե՛ «կաթողիկոսն իր ազգականներին ձրի հողեր է բաժանում և սոցա հարստացնում եկեղեցու հաշվին»:¹ Ժամանակակիցների վկայությամբ, սակայն, Մեսրոպը բնավ գործնական մարդ չէր, այլ՝ «խեղճ բնության տեր և հազիվ թե կարողանար օգտվեր իր բարձրաստիճան ազգականի դիրքից»:² Նրան հակառակ, կինը՝ Եղիսաբեթն էր աչքի ընկել գործնականությամբ, և փաստորեն նրա ջանքերի շնորհիվ է կառուցվել երկհարկանի՝ «Միանսարյանց» անվամբ առանձնատունը: Իր համարձակությամբ աչքի ընկած Եղիսաբեթը հարգվել ու սիրվել է ժերունի կաթողիկոսի կողմից, որը նրան *«մտերմիկ ու փաղաքշական Եղիսո անունով էր կոչում»*:³

Վերոհիշյալ փաստերը ոչ միայն տվյալ ժամանակաշրջանում հոգևոր կրոնական միջավայրում առկա մարդկային փոխհարաբերությունների դրսևորման վկայություններ են, այլև՝ թիֆլիսահայ

¹ «Արձագանք», Թիֆլիս, 1880, թիվ 4, էջ 57:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

ներընտանեկան կառուցվածքի համակարգում իրականացվող տեղաշարժերի վերաբերյալ փաստագրական տվյալներ, որոնք վկայում են, որ թիֆլիսահայ ընտանիքում իրավասովորութային բնույթի որոշ արգելքներ հաղթահարվում են և սոցիալական, ընտանեկան խնդիրների կարգավորման գործում հետզհետե կարևորվում է հայ կնոջ դերը: Բարեկիրթ այդ ընտանիքում ծնվել, մեծացել ու դաստիարակվել են երեք զավակ՝ Միքայելը, Արշակը և Վարվառան:⁴

Շուտով մահանում է հայրը՝ Մեսրոպը, երեխաների խնամքը թողնելով կնոջ՝ Եղիսաբեթի ուսերին: Ներսես կաթողիկոսին մտահոգում է մանկահասակ երեխաների ապագայի խնդիրը: Նրա խնդրանքով Եղիսաբեթն ամուսնանում է դարձյալ կաթողիկոսի ազգական, գեղապետ Ջաքարիա Շահազիզյանի հետ: Ի դեպ, նա մեծ սրտացավությամբ ու հոգատարությամբ է ցուցաբերել երեխաների կրթության նկատմամբ, և նրա շնորհիվ երեխաներն ընտանեկան միջավայրում ստացել են կանոնավոր դաստիարակություն:

Երբ լրանում է Միքայելի դպրոց հաճախելու տարիքը, ծնողները կանգնում են երկընտրանքի առջև: Թիֆլիսում գործում էին Ներսիսյան և ռուսաց արքունի դպրոցները: Արքունի դպրոցում ուսուցումը կատարվում էր բացառապես ռուսերեն լեզվով, և սովորողներն էլ ընտրվում էին բացառապես բարձր խավից: Միանսարյանցների ընտանիքում հարգվում է Ներսես կաթողիկոսի առաջարկը, և Միքայելին ուղարկում են Ներսիսյան դպրոց, ուր առանձնակի ուշադրություն էր դարձվում հայերենի ուսուցմանը, թեև հիշյալ ժամանակաշրջանում (1840-ական թթ.) համրակրթական առարկաների դասավանդումը տարվում էր մեծ մասամբ հայատառ ռուսերենով (ճարտասանություն, ընդհանուր պատմություն, օվաբանություն, աշխարհագրություն, տրամաբանություն, ռուս և ընդհանուր գրականու-

⁴ Արշակը ամուսնացել է Մոսկվայի հարուստ և հայտնի բարեգործ Յովհաննես Յովնանյանի դստեր հետ, Վարվառան՝ հայազգի հերոս, գեներալ Բեիբուդ (Բորիս) Շելկովնիկովի հետ:

թյուն):⁵ Ղպրոցում երեխաները բավարար չափով տիրապետում էին գրաբարին, չնայած աշխարհաբարը նույն ղպրոցի շրջանավարտներ իս. Աբովյանի, Ս. Նազարյանցի, Ա. Մանդինյանի ջանքերի շնորհիվ արդեն մուտք էր գործել Ներսիսյան ղպրոց: Միք. Միանսարյանցը ղպրոցում հայ աշխարհիկ լեզվին համահավասար գիտեր և գրաբար:

Մ. Միանսարյանցը հետագայում ուսումը շարունակում է Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանում, ուր հայագիտական բազմահարուստ գիտելիքներ է ստանում անվանի հայագետներ Դ. Ալամդարյանից, Մ. Մսերյանից, Մ. Էմինից, Ս. Նազարյանցից և ուրիշներից: Նրանք իրենց սաներին ներշնչում էին՝ «*Չարգել և պատվել ամեն ինչ, որ յուր վրա կրում է հայ և հայություն անունը. հայ լեզու, հայ ազգ, հայ գրականություն, հայ մատենագիր, էջմիածնի աթոռ, վեհափառ Կաթողիկոս, Մխիթարյան ուխտ*»:⁶ Զիշյալ գաղափարներով ներշնչված ճեմարանավարտ Միք. Միանսարյանցն իբրև խոստումնալից շրջանավարտ արտոնագիր է ստանում՝ ուսումը շարունակելու Ս. Պետերբուրգի կայսերական համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետում: Զամալսարանի առաջադեմ դասախոսների կողմից հնչած պայքար հանուն ժողովրդի լուսավորության ու կրթության, հանուն նրա մտավոր ու բարոյական վերածնության, պայքար բռնության ու տգիտության դեմ գաղափարները մեծ արձագանք են գտնում «կանդիդատի աստիճանի» արժանացած Միք. Միանսարյանցի սրտում:

1857 թ. նա ավարտում է նաև Ս. Պետերբուրգի կայսերական հեծելազորային ուսումնարանը և ստանում «պորուչիկի» աստիճան: Կայսերական հեծելազորային ուսումնարանում հմտանալով ռազմական արվեստի մեջ՝ նա այնուամենայնիվ չիրապուրվեց դրանով, այլ ապավինեց այն գաղափարին, թե՛ «ղպրոցական վարժապետի

⁵ Մ. Սանթրոսյան, Ներսիսյան ղպրոցի պատմություն, Երևան, 1981, էջ 100-102:

⁶ Ռ. Պատկանյան, Երկասիրություններ, հ. III, Ռոստով Դ/վ, Նոր Նախիջևանի հրատ., 1904, էջ 7:

այբուբենը ավելի զորավոր ու կարող է, քան պատերազմների նիզակները»:⁷

Իր ժողովրդին վիճակված ճակատագիրը Միանսարյանցին հետզհետե բերում է այն համոզման, որ կրոնի, ընտանեկան նրբության, հոգևոր և նյութական մշակույթի, մարդկային արժանապատվության վեհ գաղափարներին ու սոսկ բարուն ապավինելով անկարելի է հայրենիք պահպանել, երբ շրջապատված ես չար ու բիրտ ուժերով: Ահա թե ինչու նա առաջարկում է դպրոցներում, աշակերտական նստարանից սկսած, հայ երեխաներին սովորեցնել հրազենի գործածություն և ներշնչել նրանց. *«պաշտպանողական սուրը գերադասել ստրկական վատաստությունեն, արիական նախանձախնդրությունը տղայական լաց ու կոծեն և պատվավոր մահը անպատիվ կյանքեն»*:⁸ Բարեպաշտ Միանսարյանցը զայրույթով է լցվում բարբարոս ու վայրենի հրոսակների դեմ, որոնք անընդհատ հարձակումներ են գործում հայկական գյուղերի վրա, կողոպտում, թալանում հայ գյուղացուն: Քաջություն, պատվախնդրություն, բիրտ ուժի առջև ծնկի չգալու, չնվաստանալու զորություն ու կորով է ներշնչում հայ գյուղացուն՝ ինքնապաշտպանության կոչով դիմելով նրան. «Եթե նոքա գիտենան, որ դրացի հայումեն գողացած եզի տեղ հայերը կխլեն դրացի օտարական գյուղացիներեն հարյուրը, եթե նոքա գիտենան, որ դրացի հայերը մի հայու անպատվության, վրեժխնդրության համար մյուս աշխարհի կուղարկեն տասնյակների, նոքա հեռու ման կուգան հայ գյուղացիներեն և կզոհվանան մոցա վրեժխնդրությունը գրգռելու: Նոքա խեղճի զալում են և զալումի խեղճ»:⁹ Պետերբուրգում Մ. Միանսարյանցը գործնական կապերի մեջ է մտնում Միք. Նալբանդյանի, Ս. Նազարյանցի, Ռ. Պատկանյանի, Պ. Շանշյանի և հայ համայնքի աչքի ընկնող այլ գործիչների հետ:

⁷ Մ. Միանսարյանց, Քնար հայկական, Ս. Պետերբուրգ, 1868, էջ 205 (այսուհետ Քնար հայկական):

⁸ Մ. Միանսարյանց, Ծրագիր կանոնավոր և վայելուչ գրության պատմություն ու տեսություն, Ս. Պետերբուրգ, 1872, էջ 39:

⁹ Մ. Միանսարյանց, նույն տեղում:

Նրանց հետ միասին Միանսարյանցը ձեռնամուխ է լինում հայ ժողովրդի լուսավորության, կրթության, դաստիարակության խնդիրների իրականացման գործին:

1857-58 թթ. Թիֆլիսում գտնվելու տարիներին նա լայն ճանաչում է գտնում տեղի քաղաքական, հասարակական շրջաններում: Արխագիայում տեղակայված ռուսական զորաց հրամանատար Լորիս Մելիքովը Մ. Միանսարյանցին է ընտրել ավագ թիկնապահ՝ ուղեկցելու իրեն Կ. Պոլիս, նախկին պատրիարք Մատթեոսին Սուրբ Էջմիածին հրավիրելու և կաթողիկոսական գահը ստանձնելու արարողություններին մասնակցելու համար: Պատահական չէր զորավարի ընտրությունը: Միանսարյանցը պետք է օգներ նրան հանդիսությունների ժամանակ նորընտիր կաթողիկոսի պատվին պաշտոնական ուղերձը կազմելու և մատուցելու գործում, քանի որ Լորիս Մելիքովը հայերենին լավ չէր տիրապետում, իմացածն էլ Թիֆլիսի բարբառն էր: Միանսարյանցն իր առաքելությունը օգտագործում է տեղում ազգօգուտ գործունեություն ծավալելու: Նա համագործակցության եզրեր է գտնում հասարակության ամենալայն շրջանների հետ, աշխատում համախմբել մեծահարուստներին ազգային խնդիրների շուրջ: Այդ մասին է վկայում Պոլսի ազգային գործիչների կողմից շքեղ ճաշկերույթի ժամանակ արտասանած ճառը. *«Այդ մեծ գումարը, որ ծախք արիք այս գիշեր, շատ ավելի լավ կանեիք, որ դրանով կամ հայոց աշխարհի ընդարձակ քարտեզը զծագրել տայիք և ռուսահայոց նվիրեիք, կամ թե ազգին օգուտ լինելու համար Միշըլեի տիեզերական պատմությունը թարգմանել տայիք: Ազատ ժամերին նա այցելում էր Պոլսի հայոց դպրոցները, խորհուրդներ տալիս ուսուցիչներին դրամ և գրքեր ընծայում կարիքավորներին, ամեն տեղ մեծ ազդեցություն գործում և քաղցր տպավորություն թողնում»:*¹⁰

Ժամանակակիցների վկայությամբ վերոհիշյալ ուղևորության ընթացքում Մ. Միանսարյանցի և Ներսիսյան դպրոցի տեսուչ Ս. Ջա-

¹⁰ «Արծազանք», 1880, թիվ 4, էջ 58:

լալյանի միջև վեճ է ծագում Ներսիսյան դպրոցում տիրող իրավիճակի պատճառով: Միանսարյանը ծանոթ էր Ներսիսյան դպրոցի շուրջ բոլորըված Շանշյան-Ջալալյան գաղափարամարտին: Ականատես Մ. Աղաբեկյանը գրում է. «Փոթին Մարան գնալիս, Բիոր գետի վրայով, շոգենավի մեջ Միանսարյանց Միքայելն ու Ջալալյան Սարգիսը տաք վիճաբանություն սկսան բազմության առջև: Վիճաբանության առարկան էր Ներսիսյան ուսումնարանը, Պետրոս Շանշյանը և ինքը Ջալալն ու իրանները: Միանսարյանը խիստ ջերմ պաշտպան էր հանդիսանում հայոց լուսավորության և լուսավորականների համար: «Խավարամիտ եք դուք, – ասում էր նա Մ. Ջալալյանի երեսին, – ամենից առաջ հալածում եք լուսավորությունը, լուսավոր մարդիկը հալածելով և պաշտում եք խավարը, խավարած մարդիկը պաշտպանելով: Մի՞թե, – ասում էր նա, – Արզանյանցը որ այս է, այն է, սուքա կարող են Ներսիսյան ուսումնարանին տեսչություն անել, դաստիարակ լինել: Ջալալն էլ շփոթվելով, սուր-սուր աչքերը երբեմն կաթողիկոսի վրա դարձնելով, երբեմն էլ եպիսկոպոսին, ժպիտով ասում էր Միանսարյանցին. «արի, Միխակ, դու եղիր տեսուչ, քեզ եմ հանձնում Ներսիսյան ուսումնարանը»:¹¹

1858-ից սկսած Միանսարյանցի համար հրապարակախոսությունը դարձավ այն հիմնական խոսակցողը, որով նա իր լուսավոր գաղափարներն էր հաղորդում հայ ժողովրդի ամենալայն շերտերին: Նա դառնում է «Յուսիսափայլի» ակտիվ թղթակիցը, որի էջերում հանդես է գալիս ազգային լուսավորության, հայ ժողովրդի տնտեսական վիճակի, կրոնի, եկեղեցու, հայ կնոջ կրթության և այլ խնդիրների վերաբերյալ արժեքավոր հոդվածներով: Ազգային բազմաբնույթ խնդիրների լուծման գաղափարները, հեռանկարները նա կապում է լուսավորության տարածման, հասարակության ամենալայն զանգվածներին կրթելու և դաստիարակելու հետ: «Ազգի հոգևոր և ամենամարմնավոր զորությունը, – գրում է Միանսարյանցը, – բարեկավելու միակ հնարքը, ամենակարճ հնարքն այն է, որ ազգի մտավոր

¹¹ «Արձագանք», 1880, թիվ 4, էջ 58:

հասկացողությունը բարձրացուցանենք, այսինքն բոլոր ազգին և ոչ թե միայն բեյ ու հարուստ զավակաց տալ կանոնավոր դաստիարակություն ու կրթություն»:¹² Ըստ Միանսարյանցի՝ կա նաև մի այլ չարիք, որը ևս կարող է խոչընդոտել հայ ժողովրդի գոյատևմանը, հարատևմանը: Ըստ Միանսարյանցի, «աղքատությունը» ևս կարող է խոչընդոտել հայ ժողովրդի բնականոն զարգացման ընթացքին: Նա իր հրապարակախոսական հոդվածներում կոչ է անում աշխարհի տարբեր վայրերում բնակվող մեծահարուստ հայերին՝ «... գործ դնել բոլոր հնարները ազգը դուրս բերելու այդ տարապայման աղքատությունից»:¹³ Նա մեծահարուստներին կոչ է անում հայ երեխաներին իրենց միջոցներով ուղարկել աշխարհի առաջադեմ երկրներ՝ զանազան արհեստների մեջ հմտանալու և իրենց ստացած փորձն ու գիտելիքները ծառայեցնել հայրենիքի վերակերտմանը: Իր հայրենակիցներին մուրացկանության, ողորմության անպատիվ ուղուց հեռու պահելու նախազգուշական կոչ է նրա կողմից հնչած հետևյալ չափածո խոսքը.

*Ողորմությամբ թող մուրացիկն ապրի,
Մուրացիկը միշտ ստրուկ է օտարին,
Օտարի շահը թույն է մահաբեր,
Աչք է կուրացնում, միտք է պղտորում,
Գերի է դարձնում մարդ ազատասեր,
Ոսկի շղթայով ծեռք, ոտք է կապում,
Մեր հույսը միայն մեզ վրա լինի,
Այսինքն օգտին մեր ընդհանրության»:¹⁴*

Միանսարյանցն իր հրապարակախոսական հոդվածներում առաջ է քաշում նաև ազգային դպրոցների, ուսումնարանների հիմնադրման խնդիրը: Այդ խնդրի իրագործման հեռանկարները նա կապում է միայն եվրոպական, հատկապես գերմանական մանկավար-

¹² «Հյուսիսափայլ», 1861, էջ 205:

¹³ Նույն տեղում:

¹⁴ Ծրագիր կանոնավոր և վայելուչ գրության, էջ 13:

ժության հարուստ և առաջադեմ փորձն ու հմտությունը յուրացրած անձանց հետ: Եվրոպայում կրթություն ստանալու նպատակով նա առաջարկում է ընտրել ազնիվ, ազգասիրությամբ ներշնչված այն աշակերտներին, որոնք քաջածանոթ են իրենց ազգային ակունքներին, հին ու նոր գրականությանը, Մովսես Խորենացու, Փավստոս Բուզանդի, Ագաթանգեղոսի, Ղազար Փարպեցու, Կիրակոս Գանձակեցու աշխատություններին, հին ու նոր կտակարաններին, գրաբարին, աշխարհաբարին, հայոց պատմությանը:

Երեխային, ըստ Միանսարյանցի, մանկուց պետք է ներշնչել սեր և հարգանք իր նախնիների հանդեպ: Ծնողները պետք է գիտակցեն, որ երեխան, անգամ օտար անուն կրելով, հեռանում է իր արմատներից: Երեխան՝ կրելով իր նախնիների անունները, դրանցով կենդանացնում է իր սեփական ժողովրդի պատմությունը: Նա դիմում է ծնողներին և Սրբազան մկրտության սուրբ խորհուրդը կատարող սրբակրոն քահանաներին՝ օտար անունների փոխարեն *«Հայ զավակներին տալ հայոց պատմությունից առած անուններ, թե իբր հիշատակ հայ նախնյաց, թե այն պատճառով, որ անվամբ ևս ոյրին լինի ծանաչել հայ մարդուն: ... Օտարը մեզ կպատվե այն ժամանակ միայն, երբ մենք ինքներս մեզ կպատվասիրենք»*:¹⁵

Ըստ Միանսարյանցի ազգային ակունքներով սնված մման երիտասարդները միայն, եվրոպական առաջադեմ երկրներում ուսում ստանալով, կարող են դառնալ ազգային դպրոցների հիմնադիրներ: Ազգային կրթօջախների ստեղծումը, ըստ Միանսարյանցի, պետք է իրականացնել սեփական հողում, քանի որ ազգային կրթությունը սեփական հողում միայն կարող է առողջ պտուղներ պարգևել: Այլապես, ըստ նրա, օտար երկրում, օտար լեզվով ուսում ստացած հայ երիտասարդը հեշտությամբ ձուլվելով օտարին, կօտարանա անգամ մանկական աշխարհը գունազարդող աղջիկներից¹⁶, և կնախընտրի

¹⁵ *Կոմք*, Խնամատարություն երեխայոց մարմնական և բարոյական, 1868, Ս. Պետերբուրգ, էջ 202:

¹⁶ Քնար հայկական, Վերջաբանություն, էջ 5-6:

օգտվել կյանքի այն բարեմասնություններից, որ նրան կառաջարկեն առավել կրթված ու լուսավորյալ երկրները:

Իր հրապարակախոսական հոդվածներում նա անդրադառնում է հատկապես հայ կնոջ բարոյական նկարագրին, քանի որ կնոջ ուսերին է ծանրացած ամենից առաջ հայ գերդաստանի պահպանման, հարատևման գործը: Պետք է հոգ տանել, ուրեմն, պատրաստելու «... շատ բարի, կրթված և ազգասեր մայրեր, որ ունենանք բարի, կրթված ու ազգասեր զավակներ», – գրում է Միանսարյանցը: Այդ նպատակի իրագործման համար նա առաջարկում է ստեղծել աղջիկների համար ազգային ուսումնարաններ: «Եթե հայազգի կանայք, – գրում է Միանսարյանցը, – օտար ուղղություն ստանան, այն ժամանակ կսկսվի հայ գերդաստանի կործանումը, այն ժամանակ մեր սեփական տանը օտար կրթություն ստացած աղջկունք և կանայք կդառնան ցեցեր, որոնք օրեցօր կքանդեն մեր ազգայնության հիմքերը»:¹⁷ Միանսարյանցը գիտակցում էր, սակայն, այն մեծ դժվարությունները, որ կապված էին առաջադիւր խնդիրների իրագործման հետ: Յուրահատուկ էր հայ ժողովրդի քաղաքական կացությունը. ճակատագրի բերմամբ նա սփռվել է աշխարհով մեկ, ցրվել է նաև նրա հոգևոր և նյութական մշակույթը, որը կարող է կույլ գնալ օտարին և կորչել անդառնալիորեն, եթե այդ մշակույթի կրողները ետ չպահվեն էթնիկական ուժացման վտանգավոր ճանապարհից: Միանսարյանցն այս մտահոգությամբ ուղիներ է որոնում աշխարհի տարբեր մասերում ապրող հայերի միջև հոգևոր կապերի ստեղծման ուղղությամբ: 1857 թ. ռուսական կիսապաշտոնական «Կավկազ» (ռուսերեն) թերթում տպագրելով հայ ժողովրդի պատմությանը վերաբերող նյութեր, միաժամանակ կոչ է անում լրագրողներին՝ ոչ միայն հայ ազգային մշակույթը ճանաչելի դարձնել մեր ժողովրդի տարբեր հատվածներին, այլև նրանց նպատակները, իղծերը միասնաբար, միաշունչ խորհելու և լուծելու առարկա դարձնել: Ամուր կապվելով ազգային մշակույթի հետ, կհաղթահարվի տարանջատ-

¹⁷ Զնար հայկական, Վերջաբանություն, էջ 3-4:

վածության զգացումը և հեռանկարներ կբացվեն հայ ժողովրդի «համախումբ կեցության» համար: Միանսարյանցը խորապես գիտակցում է նաև այն փակուղին, որ խոչընդոտում է հայ ազգի լիարժեք միասնությանը: «Մի ազգ, որ չունի անկախություն, ինքնազխություն, չի կարող զարգանալ ուղիղ ճանապարհով և այդ պատճառով ազգը հետ կմնա: Մամավանդ հետ կմնա մի ազգ, որի մեջ ազգության հաստատ և ճշմարիտ հասկացողությունը չէ պարզված և չի հաստատվել: Այսպես, ազգային ինքնազխություն և անկախություն չունենալն է պատճառը, որ չունինք միևնույն ազգայնության գաղափարը»¹⁸: Նա ցավագին է ընդունում հատկապես հայ իշխող շրջաններում տիրող ներքին երկպառակությունները, որոնք նպաստում են հայ ժողովրդի միջև եղած առանց այն էլ առկա տարանջատվածության խորացմանը: Այն կանխելու նպատակով իր հոդվածներով դիմակայում է մի քաղաքականության, որի կողմնակիցները փորձում են Օսմանյան տերության մեջ ստեղծել երկրորդ կաթողիկոսարանը: Այսպիսի որոշման վնասակարությունը նա պատճառաբանում է՝ ելնելով ազգային քաղաքական շահերի դիրքերից. «Առանց երեսպաշտության խոսելով, – գրում է Միանսարյանցը, – համարձակվում ենք մեր ընդդիմությունը հայտնել մեր ազգայնոց դեմ, որոնք կամենում են էջմիածնա կաթողիկոսությունից մյուս նոր կաթողիկոսություն հաստատել Օսմանյան կայսրության մեջ, որով և ռուսաց կառավարությանը բնավ վնաս չեն տալու, այլ ընդհակառակը, ինչ վնաս, հետևանքներ, որ ելանե այդպիսի շարժողությունից, բոլորը հայը պետք է ուտե: Ժամանակն է, որ ցնորքները մեկդի ձքենք և իրական գործով պարապենք: Ժամանակն է, որ նուրբ հասկացողությամբ հասկանանք մեր օգուտը և վնասը»¹⁹: Մ. Միանսարյանցը արտասահմանյան մի շարք ուղևորությունների ընթացքում (Վիեննա, Վենետիկ, Քյոլն, Յոն, Պոլիս) աշխատել է տեղի գրադարաններում, ծանոթացել հին և ժամանակակից հրատարակություններին, ցուցակագրել տեղում նոր լույս տեսած գրքերը:

¹⁸ Բնար հայկական, Վերջաբանություն, էջ 20:

¹⁹ Բնար հայկական, էջ 204:

Նա տարբեր գրադարաններից հավաքում է նյութեր՝ նվիրված հայ ազգային մշակութային գործիչներ Միքայել Նալբանդյանի, Հարություն Ալամդարյանի, Սայաթ-Նովայի, աշուղներ Շիրինի, Պետրոս Տեր-Հովսեփյան-Մադաթյանցի (Սեյադ) կյանքին ու գործունեությանը և հետագայում նրանց մասին ձեռք բերած տվյալները զետեղում իր «Քնար հայկական» հայտնի ժողովածուում: Միանսարյանցը ձեռնամուխ է լինում նման գործունեության այն մտավախությամբ, որ անխնա ժամանակը կարող է անհետացնել շատ ականավոր աշխատություններ և «պիտո է նորա մոռացությունից ազատել սորանց»²⁰: Ըստ Միանսարյանցի՝ մշակութային հայտնի գործիչների անձնական կյանքի և գործունեության բնորոշ կողմերի վերհանումը կհարստացնի ազգային պատմությունը, քանի որ դրանք իրենց մեջ ամփոփում են նրանց ապրած միջավայրը, սոցիալ քաղաքական, հասարակական, մշակութային կարևոր անցուղարձերն ու ժամանակի առաջադեմ մտավորականության բարոյական բարձր ըմբռնումները:

Մ. Միանսարյանցը մշակույթի, գիտության, քաղաքական ու հասարակական գործիչների վաստակը գնահատելու մի շարք առաջարկներ է ներկայացնում: Նա առաջարկում է հայ դպրոցներում առանձին «որդեգիրներ նշանակել ի հիշատակ, ի նշան երախտագիտության Մեծին Մխիթար Աբբայի, Խաչատուր Աբովյանի, Ներսես Կաթողիկոսի, Մեսրոպ Թադևոսյանի, Ղուկաս Ինճիճյանի և սոցա նմանների»²¹: Միանսարյանցի վրա խոր տպավորություն է թողնում վրացի իշխան Օթար Ամիրաշվիլու կողմից Սողանլուխ գյուղի իր միակ այգին Ներսիսյան դպրոցին նվիրելու փաստը: Ի նշան երախտագիտության՝ նա առաջարկում է Ներսիսյան դպրոցի տնօրինությանը. «Միշտ մի որք վրացու ուսում տալ ի պատիվ բարեհիշատակ վրացի իշխան Օթար Ամիրաշվիլու»²²: Այս մի փոքր փաստը վկայում է անցյալում հայ և վրացի ժողովուրդների միջև գոյություն ունեցող բարեկամական սերտ կապերի մասին:

²⁰ Քնար հայկական, էջ 508:

²¹ Ծրագիր կանոնավոր և վայելուչ գրության, էջ 199:

²² Նույն տեղում:

Կրթական, լուսավորական, հայրենասիրական նկատառումներով Միք. Միանսարյանցը 1860-ական թվականներից ձեռնամուխ է լինում հրատարակչական աշխատանքների: Մինչև 1878 թ. նա հրատարակում է հոգևոր մշակույթին վերաբերող բազմաթիվ գրքեր:

1865 թ. 58 տարեկան հասակում մահանում է մայրը: Մոր մահը խորապես է ազդել Մ. Միանսարյանցի վրա: 1868 թ. հրատարակած իր հայտնի «Քնար հայկական» ժողովածուն նվիրել է մոր հիշատակին՝ հետևյալ ընծայագրով. «*Բազմերախտ մորս՝ եղիսաբեթ Աբրահամյանի անմոռաց հիշատակին՝ նվեր: Ծնավ մարտին 1807 թվականի, հանգեավ ի Տեր 4 հունիսի 1865 թ. 58 տարեկան հասակի, եթող երեք զավակ. Միքայել – 35 տարեկան, Արշակ-Նիկողայոս – 25 տարեկան և Վարվառա – 20 տարեկան հասակի: Թաղեցավ Տփլիսու Վերայի գերեզմանատանը, եկեղեցվո արևմտյան կողմը*»: Ժողովածուի առաջին էջում տեղ գտած մոր շիրիմի արձանագիրը վիմագրական հետաքրքրություն է ներկայացնում:

*Կենաց ծայնիվ վերջին փողոյ,
Կոչեայ գիս Տեր, հայսմ հողոյ,
Ընդ իմաստուն սուրբ կուսանաց,
Սոյն գիս ի տուն քոյ հարսանեաց...*

Մոր հանդեպ տածած անսահման սիրո ու կարոտի, միաժամանակ և խոր վշտի քնարական վերապրումի արտահայտություն է հիշյալ արձանագրին հաջորդած սգերգը, որում տեղ են գտել թիֆլիսահայերի մեջ լայն տարածում գտած ողբասացների կատարողական ավանդույթները: Սգերգը իր մեջ ներառում է ժողովրդական բանահյուսությանը բնորոշ ոճական նրբերանգներ ու լեզվական բազմազան արտահայտչամիջոցներ.

*Քանի որ քեզ միտ ենք ածում, սրտներիցս արյուն է վազում,
Ամեն գիշեր մեր կողինքը դառն արցունքով է թացվում,
Քաշած ցավերդ յոթնգլխանի վիշապի պես խայթում,
Հազար տեղից սրտներս ծակում, հազար վերքեր բաց անում.
Բայց և այնպես տափերն կանաչ, սարերն ամեն ծաղկել են,*

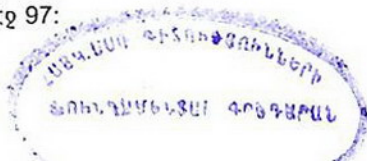
11
86028
ԱՅՈՑԻ
Անեն բաղչում վարդ, մանուշակ, ռեհան, սմբուլ բացվել են.
Բազմավաստակ, անմխիթար, անգին մայր մեր, եղիսաբեթ ջան:

Վերոհիշյալ փաստերը Միանսարյանցի ապրած ժամանակաշրջանը վերակենդանացնող վավերագրական խոսույն վկայություններ են, տվյալ ժամանակաշրջանի հայ կենցաղի, անհատի հուզաշխարհի լուսաբանման յուրօրինակ դրսևորումներ:

Միք. Միանսարյանցն ամուսնացել է Շուշանիկ Ագաթոնյանի հետ, որից ունեցել է երկու զավակ՝ Արամին ու եղիսաբեթին:

Միքայել Միանսարյանցն անմնացորդ նվիրումով ծառայել է իր ժողովրդին, նրա մշակույթի վերածննդը, հարատևմանը: Այս ամենը ուժերի մեծ գերլարում է պահանջել: Լարված կյանքն էլ քայքայել է նրա առողջությունը: Նա վախճանվել է 1880 թ. ապրիլի 5-ին, Ս. Պետերբուրգում, 50 տարեկան հասակում: Մոսկվայում հրատարակվող «Փարոս Հայաստանի» պատկերազարդ հանդեսում «Հայկազյան տարեգիր» խորագիրը կրող բաժնում տպագրվում է մահազդ հետևյալ բովանդակությամբ. «Հանգուցյալ Գաբրիել Արքեպիսկոպոսի մահվանեն երեք օր առաջ, ապրիլի 5-ին վախճանվեցավ ի Պետերբուրգ ազգասեր, ազգակիցն մեր Միքայել Մեսրոպի Միանսարյանը, որ յուր կարողության չափ ոչ սակավ աշխատեցավ նույնպես մեր ազգի մանկանց կրթության վերա՝ հրատարակելով պիտանի դաստիարակական գրքեր ևս և մեր մատենագրության վրա հարստացնելով նորան գեղեցիկ երկասիրություններով»²³: Իր փայփայած երազների, ծրագրերի իրականացման հույսը նա կապել է հայ ապագա սերունդների հետ: Մարդկային կյանքում հակադիր, իրարամերժ սկզբունքների վկայակոչմամբ Միանսարյանցը ոգեկոչել է նրանց՝ առաջնորդվել բարեպաշտական հետևյալ գաղափարներով. «Արդարություն, վեհամծնություն մինչև առ անձնական արյունարբու թշնամին: Անբիծ պահել յուր սեփական մարդկային պատիվը թե խնդրելիս, թե հրամայելիս, ում առջև, որևիցե մեծի, հավասարի, թե փոքրի: Զգուշանալ վիրավորել, դիպչել այլոց մարդկային պատվին, թե՛

²³ «Փարոս Հայաստանի», Մոսկվա, թիվ 2, 1880, էջ 97:

մեծի և թե՛ ամենափոքր ստորադրյալի և ծառայի պատվին: Սեր առ մարդկություն, մանավանդ ուսանողների և ապագա սերնդի համար: Արիություն նեղության մեջ, ժուժկալություն բախտավոր օրերին, միշտ խոհեմություն, քաղաքավարություն, զգվանք և արհամարհանք լրտեսների, բանասարկուների, խաբեբաների, ստախոսների, սնապարծների, ծուլների, այլոց բարին կողոպտիչների, մանավանդ որբոց և այլեաց դեմ, միշտ և հանապազ, անդադար մտավոր և մարմնավոր աշխատություն, փոխարինելով մինը մյուսով, որ մարդս չհոգնի: Ջանալ հասարակության օգտին, լավ համոզված լինելով, որ հասարակաց օգտի մեջ պարունակված է ամեն մի անհատի օգուտը, բարեսրտությունը և մինչև բոլոր ազգը այդ հասարակության օգտին պաշտպան չհանդիսանա, մինչև այն ժամանակ նորա մասնավոր օգուտը ապահովություն չի ունենա: Այսպիսի օրինակներով, քարոզություններով պետք է աշխատել մեծացնել և զարգացնել բոլոր հայոց ազգի ապագա սերունդը»²⁴:

Պատգամում հնչած գաղափարները միտված են քաղաքական փոթորիկների համընդհանուր շփոթի մեջ հայտնված ժողովրդի քրիստոնեավայել կերպը պահպանելու, ակունքներին դարձնելու մարդասիրական առաքելությամբ:

Սի ողջ դարաշրջան է բաժանում մեզ Միքայել Միանսարյանցից, սակայն սերունդներին աստվածաշնչյան գաղափարներին հաղորդակից անելու, պատվիրանների ոգով կրթել-դաստիարակելու խնդիրը մնում է լիովին չհաղթահարված ու մտահոգիչ:

²⁴ Ծրագիր կանոնավոր և վայելուչ գրության, էջ 80:

2. ՄԻՔԱՅԵԼ ՄԻԱՆՍԱՐՅԱՆՑԸ ԵՎ ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

1860-ական թվականներին Մ. Միանսարյանցն իր «Մտածութիւնք ազգային լուսավորության մասին» հրապարակախոսական հոդվածում ներկայացրել է մի ծրագիր հարցարան, որը հայ ժողովրդի կյանք ու կենցաղի բազմաբնույթ կողմերի, մտավոր, մշակութային, բարոյահոգեբանական առանձնահատկությունների համալիր հետազոտության փորձ է: Այնտեղ ներկայացվում է հայ ժողովրդի ու նրա մշակույթի վերածնության գաղափարը: Հարցերի պատասխանները, ըստ Միանսարյանցի, հնարավորություն կընձեռեն հետազոտողներին ազգային լուսավորության, քաղաքակրթության, հայ ժողովրդի համախումբ կեցության առաջնահերթ խնդիրները քննել ու վերլուծել մշակութաբանական առավել լայն տեսադաշտի վրա: Հայ ժողովրդի հոգևոր ու նյութական մշակութային արժեքների վերահաստատման, վերագնահատման նկատմամբ Միանսարյանցի մտահոգությունները բխում են, անշուշտ, ժամանակի քաղաքական, հասարակական կյանքի հրատապ խնդիրներից ու պահանջներից: Ապրելով Ս. Պետերբուրգում՝ Մ. Միանսարյանցը ուշի ուշով հետևել է մայրաքաղաքի մշակութային, քաղաքական, հասարակական անցուղարձերին, բազմակողմանի դիտարկել կայսերական Ռուսաստանի հարափոփոխ դիրքորոշումները իր տիրապետության ներքո գտնվող ժողովուրդների նկատմամբ:

19-րդ դարի երկրորդ կեսին կայսերական Ռուսաստանի առաջադիր խնդիրներից էր՝ ի մոտո ծանոթանալ իր տիրապետության տակ ապրող ժողովուրդների պատմական անցյալին, կյանքին ու կենցաղին, սովորություններին, ծեսերին, վարք ու բարքին, քաղաքական նկրտումներին: Վերոհիշյալ խնդիրները տեղ են գտել 1846թ. ստեղծված «Ռուսական աշխարհագրական ընկերության» ծրագրերում: Ընկերությունն այդ ծրագրերն իրագործելու նպատակով ստեղ-

ծել է իր մասնաճյուղերն Իրկուտսկում, Թիֆլիսում, Օրենբուրգում և այլուր: Բարեբախտաբար այն ղեկավարել են բանիմաց ու լրջմիտ մտավորականներ, որոնք իրենց գործունեությամբ նպաստել են գիտական մտքի առաջխաղացմանը: Ընկերության կազմում ստեղծվել է հատուկ ազգագրական բաժին, ուր լայն գործունեություն են ծավալել ժամանակի հայտնի գիտնականներ, ակադեմիկոսներ Բերրը, Կավելինը, Նադեժդինը և ուրիշներ: Ընկերության ղեկավարներն իրենց շուրջն են համախմբել առաջադեմ գաղափարներով զինված ռուս և այլազգի մտավորական գործիչների, որոնք յուրացնելով ընկերության մշակած ծրագրերը՝ ձեռնամուխ են եղել իրենց ժողովուրդների մշակութային արժեքների վերհանման խնդիրներին: Մոտիկից ծանոթանալով ընկերության գործունեությանը՝ Միանսարյանցը ևս դառնում է ընկերության անդամ և իր գործուն մասնակցությամբ արձագանքում նրանց ծրագրերին: Քաջ գիտակցելով աշխարհով մեկ ցրված հայ ժողովրդի հասարակական, քաղաքական, մշակութային խնդիրներին մերձենալու դժվարությունները՝ Մ. Միանսարյանցը յուրատիպ ուղիներ է որոնում հայ ժողովրդի տարանջատ հատվածների միասնության, համախմբվածության գործընթացի ձևավորման, նրա բազմաճյուղ ու բազմաբովանդակ մշակութային արժեքները ի մի բերելու ուղղությամբ: Նրա կազմած վերոհիշյալ հարցարանը հենց այդ նպատակն է հետապնդում: Մ. Միանսարյանցը գիտակցում է նյութերի գրառման դժվարությունները: Նկատի ունենալով, որ ազգային մշակութային խնդիրներին արձագանքելու, ազգային մտավոր կյանքին ուղղություն տալու մենաշնորհը մեծ մասամբ թողնված է պարբերական մամուլի հոգածությանը՝ Միանսարյանցը թղթակից բանահավաքներին կողմնորոշելու, օգնելու նպատակով հուշում է նրանց համապատասխան խմբագրությունների ու պարբերականների անունները, որպեսզի գրառված տվյալները ուղարկվեն և տպագրվեն նրանց էջերում: Առաջադիր խնդիրներն իրագործելու նպատակով Միանսարյանցն իր շուրջն է համախմբել որոշակի մասնագիտական կազմ ունեցող մտավորականների (հոգևորականներ, մշակութային գործիչներ, լրագրողներ):

Նկատի ունենալով իր նախաձեռնած գործի կարևորությունն ու հրատապությունը՝ Մ. Միանսարյանցը նպատակահարմար է գտնում նաև հայոց կաթողիկոսի ոչ միայն մասնակցությունն այդ գործին, այլև այն գլխավորելու անհրաժեշտությունը։ Մ. Միանսարյանցի սկսած գործն ունեցել է իր շարունակությունը։ 19-րդ դարի 70-80-ական թվականներից սկսած՝ մշակութային արժեքների հավաքման գործը մասնագիտական մակարդակի վրա դնելու նպատակով լույս են տեսել մի շարք հարցարաններ։ 1884 թ. Ս. Երիցյանը կազմել և հրատարակել է ազգագրական նյութերի հավաքման ուղեցույցը, 1887 թ. Գր. Խալաթյանցը «Ծրագիր հայ ազգագրության և ազգային իրավաբանական սովորությունների», 1946 թ. Ստ. Լիսիցյանը՝ «Ազգագրական հարցարանը»։

Նկատի ունենալով, որ Միանսարյանցի հարցարան ծրագիրն ունի մշակութաբանական հույժ կարևոր արժեք և ցարդ վրիպել է ուշադրությունից, այն ներկայացնում ենք ամբողջությամբ.

«Ա) Ո՞րքան հոգևոր վիճակ կա բուն հայոց և թե հայ կաթողիկոսների, բոլոր տիեզերքումը, վիճակների տարածությունը (գլխավոր քաղաքները և սահմանները), վիճակավորի նստելու տեղը, նորա իրավասությունը, ռոճիկը և ապրուստի աղբյուրը, ո՞ր տեղ և ո՞րքան եկեղեցի կա, քահանաների և վարդապետների թիվը, նոցա ապրուստի աղբյուրը, վանորեից և եկեղեցոյց ստորագրությունը և որպիսի դրության մեջ են նոցա կառավարությունը, առանձին պարապմունքը։

Բ) Բոլոր տիեզերքումը ո՞ր տեղ, ո՞ր քաղաքում և գյուղում որքան հայ գերդաստան կա, ո՞րքան արու և էգ, նոցա գլխավոր պարապմունքը, առևտուրը, ապրուստը, զանազան հարկատվությունը, ինչ օրենքով են կառավարվում, կենցաղավարությունը, տարեկան եկամուտը, որպես հարաբերություն ունին թե՛ կառավարություն և թե՛ նույն տեղերի մյուս ազգերի հետ, ուղղությունը, երկրի օդի բարեխառնությունը, ամառվա, աշնան, ծմռան և գարնան երկարատևությունը և նոցա ցրտի և տաքի սաստիկությունը թեմյուրի Ֆարնիետյան ջերմաչափի վերա, այն ժողովրդի լեզուն և նոցա օրինակները, այսինքն տեղական ռանկական հայ լեզվով գրած մի առակ, կամ

որևիցե խոսակցություն: Ժողովրդի ասվածքը, տեղական բառերը, երգերը, խաղալիքը, հագուստը և զենքի հետ վարվելը կսիրե՞ն, թե ոչ, և ի՞նչ պատճառով, ինչպես են յուրյանց ժամանակը անցուցանում տանը, հասարակության մեջ, տեղական կառավարության հետ որպիսի հարաբերություն ունին, ի՞նչ հարգանք ունին կառավարության առջև և ի՞նչ է պատճառն և այլն:

Գ) Մանրամասն ստորագրություն բոլոր ազգային հասարակաց և մասնավոր ուսումնարանների, վանքերի, քաղաքների և գյուղորեից, ե՞րբ է հիմնած, ո՞վ է հիմնադիրը, ո՞ւր տեղ կա տպած այդ վարժարանների ստորագրությունը, ո՞րքան դասատուն կա, ի՞նչ են ուսուցանում և ո՞րքան ամենայն դասատուն, աշակերտաց թիվը, նոցա հասակը, որպիսի՞ ծնողաց զավակունք են, նոցա ունևորությունը, ի՞նչ սկզբունքներով են սովորում, հեղինակների անունները, գրքի մեծությունը և ծակատագիրը, արժողությունը, վերատեսուչների թիվը, ո՞վ և ո՞ր տեղ է ուսումն ստացել, ի՞նչ հեղինակություն ունի տպած, նոցա ռոճիկը, ո՞րքան ժամ է պարապում տարին, վարժարանի հարստությունը, գրական ստորագրությունը, ի՞նչ կարգով են ստանում կարդալու գրեանք աշակերտք և վարժապետները, ուսումնարանների տան կամ վարժատան համարը կամ տան տիրոջ անունը, աշակերտաց խաղալիքները, սենյակների օդը, մաքրությունը, օդափոխությունը և այլն:

Դ) Ո՞ւր տեղ, ո՞ւմ մոտ ի՞նչ ազգային ծեռագիրներ, հին դրամներ, զենքեր և այլ հնությունք կան, նոցա ճիշտ ստորագրությունը, զանազան հին ավերակների, արձանների ստորագրությունքը»²⁵:

Առաջադիր խնդիրներն իրագործելու նպատակով Միանսարյանցը դիմում է սրբակրոն քահանաներին, ուսումնարանների տեսուչներին և յուրաքանչյուր ուսումնասեր մտավորականի. «Թող լավ հասկանան, – գրում է Միանսարյանցը, – որ այսպիսի աշխատությանը մեծ ծառայություն կանեն ազգի օգտին ու բարելավությանը: Բայց ամենամեծ արդյունավետ օգնությունը կարող է տալ սորան

²⁵ Բնար հայկական, Վերջաբանություն, էջ 26-27:

նախ և առաջ Կաթողիկոսն Ամենայն հայոց, եթե բարեհաճի հայազգի վիճակավոր առաջնորդներին, քահանաներին... ամենայն ջանք գործ դնել այս տեղեկությունքը հավաքելու և հրատարակելու թե՛ ազգային հանդեսների մեջ և թե՛ առանձին, նմանապես Օսմանյան տերություն 4. Պոլսո և Երուսաղեմա սրբազան պատրիարքները»²⁶:

Գուցե Սիանսարյանցի վերոհիշյալ կոչի հեռավոր արձագանքներն են հասել Պոլսի պատրիարք Ներսես Վարժապետյանին, որը հատուկ կոնդակով Գարեգին Սրվանձտյանցին 1878 թ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո, անմիջապես գործուղել է շրջելու «ի բնագաւառս մայրենի և տեղագրել զամենայն ամենայնի... զի հավաքեսցէ զկարևոր տեղեկութիւնս զորայիսութենէ ժողովրդեան և ներկա կացութենէ նոցին, վիճակագրեսցէ զեկեղեցիս և զդպրոցս և զվանորայս ազգիս զշէն և զանշէն»²⁷:

Վերոհիշյալ տվյալները վկայում են, որ 19-րդ դ. 2-րդ կեսին հայ մտավորականների կողմից հայ ժողովրդի հոգևոր մերձեցման, նրա հոգևոր ու նյութական նշակութային արժեքներն անհետացումից փրկելու ամենալուրջ քայլերն էին արվում թե՛ արևելահայ և թե՛ արևմտահայ մտավորականների կողմից:

²⁶ Բնար հայկական, Վերջաբանություն, էջ 26-27:

²⁷ Գ. Սրվանձտյանց, Երկեր, հ. 1, Երևան, 1978, էջ 10:

3. ՄԻՔԱՅԵԼ ՄԻԱՆՍԱՐՅԱՆՑԸ ՀՐԱՏԱՐԱՎԿԻՉ

Հայ մշակույթի պատմության մեջ իրենց ուրույն տեղն ունեն մեր անցյալի հրատարակիչները: Նրանք այն երախտավորներից են, որոնք իրենց կյանքը նվիրել են մի նպատակի. հայերեն լեզվով տպագիր գիրք հասցնել աշխարհի տարբեր հատվածներում ապաստանած հայ ժողովրդի ամենալայն շրջաններին: Գործի կարևորությունը պայմանավորված էր պատմաքաղաքական հանգամանքների հետևանքով ազգի ընդհատված ներքին կյանքը շաղկապելու, ժողովրդի ամենալայն շրջաններին լուսավորելու, քաղաքակրթելու, ազգային ավանդներով դաստիարակելու ականալիքով: Հայ հրատարակիչները գրքերի տպագրության գործն անցյալում իրականացրել են մեծ մասամբ հայրենիքից դուրս, օտար ավերում: Գիրքը հրատարակության պատրաստելուն զուգահեռ, նրանց միշտ մտահոգել է նաև տպարաններ հիմնելու, սարքավորումներ, տառեր ձեռք բերելու ծանր գործը:

Հայ հրատարակիչների շարքում իր ինքնատիպ գործունեությամբ աչքի է ընկնում Մ. Միանսարյանը: Ունենալով որոշակի հրատարակչական գիտելիքներ՝ Միանսարյանը 1860-ական թվականներից մինչև 1870-ի կեսերը ձեռնամուխ է լինում հրատարակչական բարդ ու պատասխանատու գործունեության: Այն կապված է նրա լուսավորական ծրագրերի, ազգային բազմաբնույթ խնդիրների իրագործման հետ: Սկզբնական շրջանում նա ձեռնամուխ է լինում Եվրոպայի առաջադեմ երկրներում ազգային խնդիրների շուրջ տպագրված գրքերի թարգմանությանն ու հրատարակությանը: Այս հարցում Միանսարյանցն առաջնորդվում էր կոնկրետ ծրագրերով: Նա փորձում էր եվրոպական կյանք ու կենցաղի մասին հրատարակված գրքերի թարգմանությամբ նպաստել հայ ազգային մշակույթի զարգացմանը, օգնել մեր հասարակության ամենալայն խավերին եվրոպաբար խորհելու, մտորելու, հաղորդակցվելու ազգային արժեքներ-

րին: Թարգմանական աշխատանքներն իրագործելու նպատակով նա համագործակցում է ծագումով նորմախիջևանցի Միք. Նալբանդյանի հայրենակից ու բարեկամ, բժիշկ Միք. Տեր-Գրիգորյանցի հետ, որը հայտնի էր նաև իր վոդևիլներով: Միանսարյանցի պատվերով նա ռուսերենից թարգմանում է ֆրանսիացի գիտնական Էդուարդ Լաբուլեի «Ազգային կրթություն» գիրքը: Այն Միանսարյանցի խմբագրությամբ, հավելվածներով և ծանոթագրություններով լույս է տեսել 1862 թ. Ս. Պետերբուրգում: Գիրքը նվիրել է «Նորին վեհափառութեան Տեառն Գեորգայ, ծայրագոյն պատրիարքին Մայր աթոռոյ Սրբոյ Էջմիածնի Ս. Կաթողիկոսին Ամենայն հայոց»: Գիրքը կաթողիկոսին նվիրելու դրդապատճառների մասին Միանսարյանցը գրում է. «Ամենայն հայոց Վեհափառ հայր, այս գրքի մեջ հատկապես և գլխավորապես խոսվում է ազգային կրթության, ինքնակրթության և ժողովրդական գրատունների վերա: Որովհետև Վեհափառությանդ կոչումը, առաջին և վերջին պարտականությունն է այդ հարցերին դարձան տալ, ըստ չափու կարողության համեմատ տնօրինություն անել նոյն իսկ ազգի հետ միասին, – մեզ քաղցր թվեցավ այս տպագրության ճակատը Ձեր վեհափառության անվամբ պսակել: Վեհափառությանդ խոնարհ որդի Միքայել Միանսարյանց»²⁸: Նպատակը պարզ է, կաթողիկոսին ներշնչել կրթական, լուսավորական խնդիրների նկատմամբ հանդես բերելու առավել գործուն վերաբերմունք, քանի որ պետականություն չունեցող ժողովրդի համար կաթողիկոսին էր վերապահված ազգային բազմաբնույթ խնդիրներին ընթացք տալու մենաշնորհը:

Միանսարյանցը գիտակցում է, որ հայ ժողովրդին անհրաժեշտ է քաղաքակիրթ ապրելակերպի իմացություն կյանքի բոլոր բնագավառներում: Նա ցավում է, տեսնելով, որ երեխաները մահվան են դատապարտված բժշկական տարրական իմացությունից զուրկ ծնողների պատճառով: Նրանց բազմակողմանի հիմնավոր գիտելիքներ հաղորդելու նպատակով ձեռնամուխ է լինում ժամանակին

²⁸ Էդուարդ Լաբուլե, Ազգային կրթություն, Ս. Պետերբուրգ, 1863, էջ Բ:

հայտնի՝ Անգլիայի թագուհու բժիշկ, եղինբուրգի բժշկական համալսարանի անդամ Կոմբի «Խնամատարություն երեխայոց մարմնական և բարոյական» գրքի հրատարակման աշխատանքին: Գիրքը լույս է տեսել 1868 թ. Ս. Պետերբուրգում: Առաջաբանում հրատարակիչն իր ձեռնարկած գործի դրդապատճառների մասին նշում է. *«Մենք կամենում ենք մեր կարողության չափով նպաստամատույց լինել հայ ժողովրդի մեջ տարածելու ուսումնական առողջ գաղափարներ, վերաբերությամբ երեխաների ֆիզիկական և բարոյական դաստիարակության, դեռահաս մեռնողների թիվը պակասեցնելու և առհասարակ ազատ պահելու այն մեծ մասամբ անուղղելի սխալներին, որ սակավակիրթ ազգերի մեջ կապակից են ծննդյան գաղոց սերունդի դաստիարակության հետ»*:²⁹ Գրքի բովանդակությունն են կազմում մանկան սննդի, խնամքի, կրոնական, մտավոր, ֆիզիկական դաստիարակության խնդիրները:

Հրատարակչական ու կրթական նպատակներից ելնելով՝ նա ձեռնամուխ է լինում ազգային արժեքների, հատկապես երգերի հրատարակման գործին: Հայ ազգային երգերի հրատարակման խնդիրը պայմանավորված էր նաև 19-րդ դ. երկրորդ կեսի հայոց մշակութային կյանքում ծագած նոր պահանջների թելադրանքով: Հիմնահարցերից մեկն էր հայ քնարերգության վերածննան, վերահաստատման խնդիրը: Հայ քնարերգության վերածնունդը կվերածնի նաև հայ ժողովրդի հիշողությունը իր կորցրած պետականության մասին, դարավոր նիրհից կարթնացնի նրա ազգային ինքնագիտակցությունը, և նա կապրի ազգային լիարժեք զարթոնք: *«Դժվար չէ հասկանալ, թե ինչ մեծ և խորհրդավոր ներգործություն ունին ազգային լեզվով ասած երգերը ազգայնության և հայրենասիրության ոգին արթնացնելու»*, - գրում է Միանսարյանը:³⁰ Այսպիսի մղումով «Մեղու Հայաստանի» խմբագիր Ստեփանոս ավագ քահանա Մանդինյանցի «Խոժար կամօք» 1862 թ. նույն պարբերականի № 47-51 համարներում հրատարակում է «Ազգային երգերի» փոքրիկ ժողովածու: Չբավարարվելով

²⁹ Ա. Կոմբ, նշված աշխատություն, էջ Բ:

³⁰ «Մեղու Հայաստանի», 1862, Թիֆլիս, թիվ 48:

դրանով՝ հրատարակիչն ուսումնասիրում է հայ հին ձեռագիր մատյանները, տաղարաններն ու երգարանները: Ձեռքի տակ ունենալով բազմաքանակ նյութեր՝ 1868 թ. Ս. Պետերբուրգում հրատարակում է «Զնար հայկական» խորագրով հանրահայտ ժողովածուն:

Միանսարյանցն իր լուսավորական հայացքները, գաղափարներն ամփոփել է «Ծրագիր կանոնավոր և վայելուչ գրության պատմություն ու տեսություն» ծրագրային գրքում: Գիրքը տպագրվել է 1872 թ. Ս. Պետերբուրգում: Այն նվիրել է կնոջը՝ Շուշան Ագաթոնյանին և զավակներին՝ եղիսաբեթին ու Արամին: Գրքում արծարծվում են բազմազան խնդիրներ: Հեղինակը ուսուցիչներին ծանոթացնում է ոչ միայն «կանոնավոր ու վայելուչ գրության» ուսուցման ձևերին, այլև նրանցից պահանջում է միանգամայն կանոնավոր ու վայելուչ պահվածք կյանքի բոլոր բնագավառներում: Հայերենի գրության ձևերին, գեղարվեստական տառաձևերին ծանոթանալու համար Միանսարյանցն ուսումնասիրում է զանազան ձեռագիր մատյաններ ու կոնդակներ: Նա կարծում է, որ աշակերտներին ոչ միայն պետք է վարժեցնել կանոնավոր, վայելուչ ավանդական գրության ձևերին, այլև նրանց մեջ սերմանել մեր նախնիների վերաբերմունքն ու պաշտամունքը գրի հանդեպ. *«Մեր նախնիները, – գրում է Միանսարյանցը, – մեծ ջանք են դրել, մինչև անգամ թագավորները և մեծամեծ երևելի իշխանները պարսպել են այսպիսի աշխատանք, օրինակելով Սուրբ Ավետարանը և այլ աստվածաբանական ձեռագիրները և մեծ վարձ են տվել թե լավ ձեռագիր ունեցող դպիրների և թե ձեռագիր մատյաններ գրելու»:*³¹ Գրքում բերված վկայություններից պարզվում է, որ Միանսարյանցը մեկնել է Վենետիկ, աշխատել Մխիթարյան մատենադարանում, ծանոթացել մեսրոպատառ գրերի ձևին, գործածության եղանակներին: Մի վկայություն խոսում է այն մասին, որ նա գործնական կապերի մեջ է եղել Վիեննայի Մխիթարյան, մեծանուն լեզվաբան Արսեն Այտընյանի հետ, որը գծագրական, նկարչական օրինակներ էր տալիս օտար փորագրիչ վարպետների,

³¹ Ծրագիր կանոնավոր և վայելուչ գրության, էջ 3:

քանի որ լավ նկարիչ էր և պատվավոր գրության տեր: Ա. Այտընյանը հայերեն տառերի բազմազանության, գծագրական աշխատանքների մասին խորհուրդներով օգնել է նաև Մ. Միանսարյանցին:

Զսահմանափակվելով հայերենի գրության ծևերի մասին ստացած տեսական իր հարուստ գիտելիքներով՝ Միանսարյանցը որոշում է ինքը ևս իր նպաստը բերել այդ մեծ գործին: Նա Վիեննայում, մի վարպետի մոտ, պղնձի վրա փորագրել է տալիս քանոն (երկու օրինակ), որի վրա բոլոր խազերը և չափերը միլիմետրերով են փորված: Այդ քանոնը և նրա հիման վրա ձեռքով ընդօրինակած տողացանցը Ս. Պետերբուրգում 1870 թ. ցուցադրվում է «Արիեստահանդեսում» և «Բարձրագույն հաստատաց հանձնաժողովը» հուլիսի 1-ի որոշմամբ նրան ուղարկում է նախարարի ստորագրությամբ պատվավոր վկայական՝ «Մեր ինքնուրույն սինտեմատիկական աշխատանաց համար»:

Ծրագրում առանձին տեղ է տրվում հայ տպագրության պատմությանը, ժամանակագրորեն թվարկված են հայ տպարանները և նշված նրանց կոնկրետ տեղավայրերը: Այստեղ հետաքրքիր տվյալներ կան հայտնի մանկավարժ Պետտալոցցիի, հռոմեացի հռչակավոր հռետոր, քերական Կվինտիլիանոսի, գերմանացի մանկավարժ Լոկկեի գործունեության մասին: Ինչպես նշել ենք, Միանսարյանցը արտասահմանյան մի շարք ուղևորությունների ընթացքում (Վենետիկ, Վիեննա, Քյոլն, Զոռն, Կ. Պոլիս) աշխատել է տեղի գրադարաններում, ծանոթացել հին ու նոր հրատարակություններին, ցուցակագրել լույս տեսած գրքերը:

1874 թ. Ս. Պետերբուրգում տպագրվում է նրա «Կովկասի և Անդրկովկասի մատենագիտություն» աշխատության առաջին հատորը:

Միանսարյանցն իր գրքերի տպագրությունն ընդհանրապես իրականացրել է Ս. Պետերբուրգում, մի քաղաքում, որն առանձնապես աչքի չէր ընկնում հայ գրքի տպագրության համար ստեղծված նպաստավոր պայմաններով: Նկատի ունենալով Միանսարյանցի նվիրվածությունն ու ծառայությունները հրատարակչական գործին՝

թվում է, թե նա պետք է մտահոգվեր սեփական տպարան ունենալու գաղափարով: Այդ թվականներին տպարանական պարագաներն ազատ վաճառվում էին արհեստանոցներում, դրանք կարելի էր գնել և ամենակարճ ժամկետում սարքավորել: Սակայն Միանսարյանցի մի վկայությունը խոսում է Ս. Պետերբուրգում հայերի տպարանական, գրաշարական և սրբագրական գործում հմտության պակասի մասին: «*Թողումք անախորժ արգելառիթները, որ միշտ անպակաս են այստեղ և միշտ կից հայ տպագրության գրաշարների և սրբագրողների պակասությանց և նրանց անկարողությանց պատճառով*»³², – գրում է Միանսարյանցը: Գրքերի տպագրությունն իրականացնելու նպատակով Միանսարյանցն ընտրում է ինքնատիպ ուղի: Նա ձեռք է բերում հայերեն տառեր և դիմում Ս. Պետերբուրգում հայտնի տպարանատերեր Բակստի, Նուսվալտի, Գոլովինի, Տրանշելի տպարանների ծառայություններին: Այսպես, Կոմբի և Լաբուլեի գրքերը տպագրելու համար Միանսարյանցն իր անձնական ծախսերով Լեմանի ծուլարանից գնել է «յոթը պուդի մոտ հայոց տառեր», իսկ «գլխատառերն ու ծաղկատառերը»՝ Հովհաննես Ստեփանյան-Անանյանից: Նույն գրքի տպագրության համար նա երբեմն դիմել է երկու տարբեր տպարանների ծառայությունների: Կոմբի գրքի տարբեր հատվածները տպագրվել են միաժամանակ և՛ Տրանշելի, և՛ Բակստի տպարաններում: Բակստի և Նուսվալտի տպարաններում են տպագրվել «Քնար հայկականի» տարբեր հատվածները: Հիշյալ տպարաններում լույս տեսած գրքերի տեխնիկական որակը չի բավարարել իրատարակիչ Միանսարյանցին: Իր գրքերի որակը կատարելագործելու նպատակով նա մեկնել է Վիեննա, ծանոթացել Մխիթարյան տպարանի գործունեությանը: Պատահական չէր այս տպարանի ընտրությունը: Այն նշանավոր ու հարուստ էր տպագրական բազմազան տառերով, գլխատառերով ու զարդագրերով: Նա տեղում ձեռք է բերել Մխիթարյանների մայր տառերից ծուլած տառեր և իր «Քնար հայկականը» տպագրել հենց այդ տառատեսակներով:

³² Քնար հայկական, էջ ԺԹ:

Միանսարյանցին էր վերապահված նաև իր հրատարակած գրքերի խմբագրի պարտականությունները: Գիրքն ընթերցողին անթերի հասցնելու համար նրա թափած ջանքերը երբեմն չէին արդարացվում օտար գրաշարների ու տպարանական այլ ծառայողների անփութության պատճառով: Նա խոր ափսոսանք է ապրում, որ «Քնար հայկական»-ում տեղ են գտել բազմապիսի վրիպումներ: «Թեպետ մենք ամենայն ջանք գործ դրինք և ոչինչ զոհաբերություն, ոչ դրամական, ոչ անձնական չխնայեցինք, – գրում է Միանսարյանցը, – որ բոլոր տպագրությունը լինի առանց սխալների, բայց տեղական հանգամանքները մեզանից զորավոր են: Առաջի աչաց ունենալով, որ այս գիրքը ընկնելու է զանազան հասակի և զարգացման աստիճանի անձանց ձեռքը, մենք ավելացրինք այստեղ վրիպակների ցուցակը: Խորհուրդ ենք տալիս ամենեցուն, ով որ այս գիրքը գործ կածե, առաջ և միանգամից ուղղել բնագրի այս մեր ցույց տված բոլոր վրիպակները և հետո ձեռնամուխ լինել գրքի գործածելուն»:³³ Իր ձեռնարկած գործի նկատմամբ ունեցած լրջմիտ վերաբերմունքի ու պատասխանատվության մասին են խոսում բերված փաստերը: Հրատարակիչ խմբագրի պարտականությունն է հրատարակված գրքերի միջոցով ուսուցանել նաև բառի ուղղագրությունն ու նրա ճիշտ ըմբռնումը: Գրքի վաճառքը կազմակերպելու գործը ևս հրատարակչի ուսերին էր ընկած: Հաղորդակցման ճանապարհների հետ կապված դժվարությունները, շրջիկ գրավաճառների սակավությունը, փոստային առաքումների համար լրացուցիչ գումարներ հատկացնելը անասելի լարված պայմաններ էին ստեղծում հրատարակչի համար: Գրքի սպառման ու վաճառքի գործը դառնում է հրատարակչի գլխավոր մտահոգությունը: Միանսարյանցն իր գրքերի վաճառքը կազմակերպել է Ս. Պետերբուրգում, Թիֆլիսում, Ջնյուռնիայում, անգամ սեփական տանը: Թիֆլիսում գրքի վաճառքի գործում նրան օգնել է հայրացուն՝ Ջաքարիա Շահազիզյանը: Նա գտնում էր, որ այդ գործին աջակցելու համար պետք է ընդգրկվեն ամենատարբեր

³³ Քնար հայկական, Վերջաբանություն, էջ 48:

հիմնարկներ ու անձինք: Նա դիմում է քահանաներին, մայր եկեղեցու երեցփոխաններին, դպրոցների վարժապետներին՝ հորդորելով անմիջական կապ հաստատել տպագրողների հետ՝ գրքերի վաճառքը կազմակերպելու համար: Անշուշտ, հրատարակչին մտահոգել է նաև նյութական տարբեր իրավիճակներում ու հանգամանքներում գտնվող ընթերցողների գնողունակության հնարավորությունը, քանի որ գրքերը վաճառվել են անհամեմատ մատչելի գներով և այդ այն դեպքում, երբ վաճառքից ստացված գումարը հազիվ էր փակում գրքի հրատարակության ծախսերի մի մասը: «Եթե ծիշտ համեմատեն մեր այս տպագրության թղթի ազնվությունը և տողերի ու տառերի որքայնությունը, – գրում է Միանսարյանցը, – (միշտ սոցա վերա է միմիայն հիմնված բոլոր տպագրության և տպարանի հետ ունեցած հաշիվները), մյուս ուր տեղ որևիցե մասնավոր անձանց առանձին տպագրությանց հետ, ոչ թե միմիայն հայերենի, այլև ռուսերենի, գերմաներենի և գաղղիերենի և այլն, այն ժամանակ կապացուցվի մեր այս տպագրության ականավոր դյուրագնացությունը, արժանությունը, թեթևագնությունը այլ տպագրությանց առաջ, որովհետև Գերմանիա տպագրության ծախքը համեմատաբար 30 մինչև 35 % դյուրագին է, քանզի թե Պետերբուրգ»:³⁴

Կոմբի գրքի առաջաբանում նա յուրատեսակ հաշվետվություն է ներկայացնում իր գրքերի հրատարակության վրա կատարած ծախսերի մասին: «Տառերը մեզ նստավ 244 ռ., Լաբուլեի թարգմանության տպագրությունը 1200 օրինակ նստավ 135 ռ. 600 օրինակ տված է թարգմանչին, 300 օրինակ ուղարկած է զանազան հայկական դպրոցներ և զանազան անձանց Կ. Պոլիս, Մոլդո-Վալաքիա, Վիեննա, Վենետիկ, Փարիզ և այլ քաղաքներ: Ծախու մնաց 300 օրինակ»:³⁵ Միանսարյանցի մի այլ վկայությունը խոսում է այն մասին, որ ինքնանպատակ չեն բերված այսպիսի յուրատեսակ հաշվետվությունները: «Այս տեղեկությունքը հաղորդեցինք այն նպատակով, որ այս գրքերը հրատարակելու շարժառիթը չի եղել մեր անձնական

³⁴ Քնար հայկական, էջ ԺԹ:

³⁵ Կոմբ, Խնամատարություն երեխայոց, էջ Դ:

շահր, այլ մեր փափագը ըստ չափու կարողության ձեռնտու լինել մեր ազգի առաջադիմության, լուսավորության ասպարեզուն»:³⁶

Գրքի նկատմամբ հասարակական վերաբերմունք ստեղծելու, հասարակության տարբեր խավերին ընթերցանության ոլորտ ընդգրկելու բազմապիսի ուղիներ է փնտրում Միանսարյանցը: Ըստ նրա, այդ գործում մեծ անելիքներ ունեն լրատվական միջոցները: Մամուլի էջերում պետք է բացահայտվեն կոնկրետ հրատարակության լույս ընծայման հետ կապված խնդիրները: Մամուլը պետք է աջակցի գրքերի տարածմանն ու սպառմանը:

Միանսարյանցն այս առումով գրում է. «Ռուսաստանի և Օսմանյան պետության մեջ եղած ամենատարածյալ հայ լրագրողները ժամանակ առ ժամանակ, օրինակի համար, տարին երեք կամ չորս անգամ հաշիվ տալին ամեն մի նոր տպագրությանը մասին, իսկ մասնավոր առարկաների բանիմաց վարժապետները անաչառ քննողական հատվածներ տպեին բոլոր եղած սկզբունքների վերա, ցույց տալով նոցա պարունակությունը, արժանավորությունը, թերությունները, գրքի ճակատագիրը, դիրքը, էջերի որքայնությունը, տպագրության տեղը, ժամանակը, գինը, անպատճառ ռուբլի, կոպեկ, մեծիտ ու դուրուշ, ֆրանկ և սանտիմ, որ հասկանալի լինի թե՛ Ռուսաստանի, թե՛ Օսմանյան կառավարության և թե՛ առհասարակ եվրոպաբնակ հայոց: Այսպիսի միջոցներով ազգը կարող է գիտենալ, թե ի՞նչ և որպիսի նյութ կա հայ լեզվով ժողովրդյան թե՛ դաստիարակելու և թե՛ կարդալու համար»:³⁷

Ս. Միանսարյանցը ժողովրդի հոգևոր և բարոյական ուժի ակունքը համարել է գիրքը: Սրանով է հենց պայմանավորված նրա ինքնամոռաց նվիրումը հրատարակչական գործին: Այս դժվարին ճանապարհին նա հանդես է բերել նյութական ու բարոյական դժվարությունները հաղթահարելու ուժեղ կամք ու հաստատակամություն:

Միանսարյանց հրատարակչի թողած ժառանգությունն ունի ուրույն մշակութային արժեք հայ գրքի անցած պատմական ուղու

³⁶ Կոմք, Խնամատարություն երեխայոց, էջ Դ:

³⁷ Ծրագիր կանոնավոր և վայելուչ գրության, էջ 7:

վերաբերյալ և քննության հատուկ նյութ կարող է ծառայել ժամանակագրական-պատմական տեսանկյունով: Այն փաստորեն ներկայացնում է 19-րդ դարի երկրորդ կեսին Ս. Պետերբուրգում հայ տպագիր գրքի լույս ընծայման հետ կապված ուշագրավ դրվագներ: Հրատարակչության ասպարեզում Մ. Միանսարյանցի թողած լավագույն ավանդներն իրենց արդիականությունը չեն կորցրել մաև մեր օրերում և նկատելի տեղ ունեն հայ տպագրության պատմության մեջ:

4. ՀԱՅ ԲԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՍԿԶԲՆԱՎՈՐՈՒՄԸ ԵՎ ՄԻՔԱՅԵԼ ՄԻԱՆՍԱՐՅԱՆՑԸ

Հայ բանագիտության սկզբնավորման, ձևավորման գործընթացում իր որոշակի ներդրումն ունի Մ. Միանսարյանը: Հայ ժողովրդական բանահյուսության նկատմամբ անցյալի մշակութաբանների, այդ թվում և Մ. Միանսարյանի հետաքրքրությունները պայմանավորված են Հին Հայաստանի պատմաքաղաքական, հասարակական ու մշակութային կյանքում տեղի ունեցող որոշակի տեղաշարժերով: 19-րդ դարի 50-60-ական թվականներից սկսած հայ ժողովրդի պատմության և հին մշակույթի խնդիրները դառնում են հայ անվանի մտավորականներ Մ. Էմինի, Հ. Գաթրճյանի, Ստ. Պալասանյանի և այլոց մտահոգության առարկան: Զննական յուրատիպ մոտեցումներով ու վերլուծություններով նրանք ձեռնամուխ են լինում հայ միջնադարյան պատմիչներ Ագաթանգեղոսի, Մովսես Խորենացու, Փավստոս Բուզանդի և այլոց աշխատությունների լուսաբանման գործին: Նրանց հետաքրքրությունների բուն նյութը մշակութային այլ խնդիրների հետ մեկտեղ հիշյալ պատմիչների աշխատություններում առկա բանահյուսական նմուշներն էին, որոնց օգնությամբ աշխատում էին բացահայտել հայ ժողովրդական բանահյուսության բնույթն ու էությունը, նրա առանձին տեսակների ժանրային նկարագիրը և այլ խնդիրներ: Հիշյալ հեղինակների աշխատություններն, ի դեպ, նյութերի ընդգրկմամբ սահմանափակվում էին հիմնականում հին ու միջնադարյան պատմության շրջանակներում, որի պատճառով էլ առաջադիր խնդիրները համակողմանի լուծում չստացան: Խնդրի առավել համակողմանի բացահայտման համար անհրաժեշտ էր կենդանի բանավոր ավանդության աղբյուրագիտական հարուստ շտեմարան: Բանահյուսական գրառված նյութի, մանավանդ այն ամփոփող ժողովածուների պակասը խոչընդոտում էր տեսական ու գործնական միասնական կապերի բացահայտմանն ու

ամրագրմանը: Հետազոտողները գրեթե անհաղորդ էին ժողովրդի մեջ ապրող բանահյուսական արժեքներին: Հիշյալ ժամանակաշրջանում բանահավաքչությունը իրականացվում էր տարերայնորեն, անհատ մարդկանց անձնական նախաձեռնությամբ և գրառված նյութերը կամ մնում էին առանձին գրառողների անձնական արխիվներում՝ անհաղորդ հասարակության լայն շերտերին, կամ հրատարակվում էին մամուլում, որոնց դարձյալ չէին հաղորդակցվում հայ ժողովրդի տարանջատ հատվածները: Ձգացվում էր առանձին ժողովածուների հրատարակման անհրաժեշտությունը: Կար գաղափարը, բայց իրագործման ուղիները դեռևս հստակեցված չէին, չկար մշակված համակարգ, չկային նախաձեռնող կազմակերպիչներ:

Գ. Ախվերդյանի «Սայաթ-Նովա» (1852), Ղ. Ալիշանի «Ռամկական երգք հայոց» (1852), Գամառ Զաթիպայի «Ազգային երգարան» (1856) ժողովածուները լիարժեք ժողովրդական չէին, քանի որ նրանցում իրար կողքի զետեղված էին ժողովրդական և ժողովրդական ոճով գրված հեղինակային ստեղծագործություններ: Գամառ Զաթիպան անգամ երգերի հեղինակների անունները չէր նշում «կարծես նրանց ավելի քան ազգային ընդհանուր բնույթ տալու համար»:³⁸

Հաշվի առնելով գործի հրատապությունն ու կարևորությունը՝ Մ. Միանսարյանցը, ստեղծագործաբար յուրացնելով իր նախորդների փորձն ու իմացությունը, ձեռնամուխ է լինում «Քնար հայկական» (1868) ժողովածուի կազմմանն ու հրատարակմանը: Չնայած ժողովրդական և ժողովրդական ոճով գրված հեղինակային ստեղծագործությունների միջև գոյություն ունեցող տարբերությունների դարձյալ ոչ հստակ պատկերացումներին, նյութի մատուցման ու դասակարգման եղանակներով Մ. Միանսարյանցը մի քայլ առաջ է անցնում իր նախորդներից՝ ժողովածուին հաղորդելով աղբյուրագիտական, մասնավորապես բանահյուսական ու բանագիտական ուղղվածություն:

³⁸ Աս. Մնացականյան, Հայկական միջնադարյան ժողովրդական երգեր, Երևան, 1956, էջ 14:

Հայ բանագիտության հիմնաքարերից՝ Ստ. Պալասանյանի «Երգեր» և Գար. Ջարբեհանյանի «Գողթան երգեր» խորագիրը կրող հետազոտությունների զետեղումը ժողովածուի առաջին էջերում իբրև առաջաբաններ, ինքնին հաստատում է ժողովածուի բանագիտական ուղղվածության իրողությունը։ Կարևորն այստեղ ոչ միայն ժողովածուն կազմողի կողմից խնդրի տեսական ըմբռնումն ու գիտակցումն էր, այլև երգերի վերաբերյալ վերոհիշյալ հետազոտողների գիտապատմական հայացքները ժողովրդականացնելու, բանագիտությամբ ու բանագիտական խնդիրներով զբաղվողների մասնագիտական կողմնորոշմանն աջակցելու Մ. Միանսարյանցի գործադրած ջանքերը։ Մ. Միանսարյանցը, դրանով իսկ, նպաստում է մշակութաբանների միջև տեսական ու գործնական կապերի ստեղծմանը, միաժամանակ ժողովածուի հրատարակությամբ հաղորդում նոր բովանդակություն ու իմաստ՝ նոր սկզբնավորվող բանագիտության ընթացքը դնելով բնագրերի հրատարակության և հրատարակված նյութերի ուսումնասիրության շրջանակներում։ Մ. Միանսարյանցն ինքնանպատակ չէր տեղադրել վերոհիշյալ հեղինակների աշխատություններն իր ժողովածուում։

Նա ծանոթ է եղել ժամանակի իշխող բանագիտական ուղղություններին ու տեսակետներին, ունեցել իր որոշակի վերաբերմունքը դրանց նկատմամբ ու առաջնորդվել է հատկապես այն գիտնականների տեսական դրույթներով, որոնք աշխատել են բանագիտական խնդիրներին նոր որակ հաղորդել։ Ստ. Պալասանյանի «Պատմություն հայ գրականության» աշխատությանը տրված նրա գնահատանքը վերը նշվածի վկայությունն է. *«Շատ պատվական աշխատություն է, արժանի հայազգի երիտասարդների իմաստասիրության։ Հեղինակը շատ տեղ հետևել է երևելի գիտնական Շերր գիտնականի կլասիկական (առաջնակարգ) աշխատության և հայեցվածքներին և այս կողմանե էլ արժանի է ազգային գրականությունը առաջադիմության կամեցողների և գնահատողների շնորհակալության»*։³⁹

³⁹ Բնար հայկական, էջ ԺԴ։

Մ. Միանսարյանցը նյութերի մատուցման յուրօրինակ սկզբունքների կիրառմամբ լայն հեռանկարներ է բացել հրատարակիչների առջև՝ ժողովածուները գիտական որոշակի սկզբունքներով հրատարակելու ուղղությամբ: Այս առումով Մ. Միանսարյանցի ժողովածուն գրեթե չուներ իր նախատիպը: Զնարական ստեղծագործությունների մասին ձեռք բերած տեսական հիմնավոր գիտելիքներն ու իմացությունը նպատակամղում են նրան բնագրերը տեղադրելիս առաջնորդվել թեմատիկ տեղաբաշխման սկզբունքով՝ ելակետ ընդունելով հայկական երգերի բազմաբովանդակ հատկանիշները. 1. Հոգևոր երգեր, 2. Օրորոցային երգեր, 3. Հասարակաց (ռամկական) երգեր, 4. Ազգային, ազգասիրական և զինվորական երգեր, 5. Ուսանողաց երգեր, 6. Սիրո երգեր, 7. Տխուր երգեր, 8. Խնջույքի, ուրախության, հարսանյաց և երգիծական երգեր, 9. Խառը բանաստեղծությունը: Ժողովածուում բնագրագիտական որոշակի սկզբունքների կիրառումը հիմք է տալիս եզրակացնել, որ Մ. Միանսարյանցի նպատակը սոսկ երգարան ստեղծելը չի եղել, այլ բնագրերն իբրև սկզբնաղբյուրային հավաստի վավերագրեր ծառայեցնել գիտության այլևայլ բնագավառների լուսաբանմանը:

Գիտակցելով բնագրերին կից օժանդակ տվյալների, տեղեկությունների հաղորդման կարևորությունն ու անհրաժեշտությունը՝ Մ. Միանսարյանցը գրում է. *«Բնագրերի մեջ դրինք իբրև ծանոթություն կամ մեկնություն բազում և զանազան մատենագրական, բառագրական, պատմաբանական, աշխարհագրական տեղեկությունը»*:⁴⁰ Նյութի նկատմամբ ունեցած սկզբնաղբյուրային դերի գիտակցումն է մղում Միանսարյանցին բնագրերին կից ներկայացնել նաև հետազոտական բնույթի ծանոթագրություններ: Միջնադարյան ժողովրդական «Լևոնի երգ»-ի տողատակին գրում է. *«Հեթում Ա Կիլիկիոյ թագավոր էր հայոց: 1266 թ. եգիպտացվոց թաթարաց զորքը անցան Հրեաստանը և հասան Կիլիկիա: Հեթում ուղարկեց յուր երկու որդվոց՝ Լևոնին և Թորոսին: Լևոն և Թորոսը թեպետ շատ քաջու-*

⁴⁰ Զնար հայկական, էջ ԺԷ:

թյամբ պատերազմեցին, բայց Թորոսը վիրավորվեցավ և մեռավ, իսկ Լևոնը մատնությամբ քանի մի հայոց իշխանների թշնամյաց ձեռքը գերի ընկավ և մեկ տարիից հետո ազատվեցավ յուր հոր՝ Հեթումի օգնությամբ»:⁴¹ «Երգ Ջուղայեցվոց» երգի տողատակ տրված ծանոթագրությունը վերաբերում է հայ ժողովրդի պատմական անցյալի, նրա քաղաքական կյանքի մի այլ ժամանակաշրջանում տեղի ունեցած դեպքերի նկարագրությանը. «Երգին նյութն է ողբ հայոց Պարսկաստան քշվելուն վրա, 1605-ին, պարսից Շահ Աբաս թագավորին հրամանավր: Հեղինակն է հիմ Ջուղայի Շամբ անունով գեղի մոտ Նախավկայի վանքի Ստեփան վարդապետը, Ջուղայեցւոց Սպահան քշվելուն ժամանակակից: Այս երգը առաջին անգամ հրատարակվելու պատճառը և գտնողը Գալուստ Շերմազանյան Վարդանյանցն է»:⁴²

Բնագրի մասին հաղորդված տվյալներն ունեն մշակութային, պատմաճանաչողական կարևոր արժեք: Տվյալներից պարզվում է՝ 1. որ երգի ծնունդը մտացածին դեպքերի բանաստեղծական արդյունք չէ, այլ ողբերգական դեպքերին ականատեսի վկայություն, որով և երգը ձեռք է բերում պատմական բնույթ: 2. Նյութի ձեռքբերման ուղիների մասին վերը բերված տվյալների հաղորդմամբ Մ. Միանսարյանցը նպաստում է բնագրագիտական որոշակի սկզբունքների ձևավորմանն ու կանոնակարգմանը: Միանսարյանցն առհասարակ հետևողականորեն պահպանել է նյութերի ձեռքբերման ուղիների մասին տվյալների հաղորդման սկզբունքը: Եթե նկատի ունենանք այն հանգամանքը, որ Գամառ Քաթիպան անտեսել է նման տվյալների հաղորդումը իր ժողովածուում, ապա Միանսարյանցի բնագրագիտական նման սկզբունքի կիրառման գիտաճանաչողական, աղբյուրագիտական դերն ու նշանակությունը առավել քան արժեքավորվում է:

Քաջածանոթ լինելով ռուսական մշակութային, մասնավորապես ժողովրդագիտության բնագավառում ձեռք բերված նվաճումներին՝

⁴¹ Նույն տեղում, էջ 130:

⁴² Քնար հայկական, էջ 134:

Միանսարյանցը իր գործնական առաջարկներով փորձում է նրանց օրինակը փոխադրել հայ մշակութային կյանքի լայն տեսադաշտ: Վկայակոչելով Մոսկվայում հրատարակված «Демское дело изд. Безсонова с комментариями» ժողովածուն՝ Միանսարյանցը Ստ.Պալասանյանի մանկական երգերի մասին գրված հետազոտությանը կից, տողատակին նշում է. «*Երեխայոց կանոնավոր և ուղիղ դաստիարակության համար մեծ նշանակություն ունին երեխայական երգերը: Ցանկալի էր, որ բոլոր մեր ազգի մեջ այժմ երգված երեխայական (մանկական) և խաղալիքների երգերը տպվեին առաջ օրագիրների մեջ և հետո առանձին*»:⁴³ Առաջ քաշելով մանկական երգերն առանձին ժողովածուով հրատարակելու անհրաժեշտությունը՝ Միանսարյանցը դրանով նպաստում է ոչ միայն մանկական, այլև առանձին երգատեսակների ու ժանրերի նկատմամբ գիտաճանաչողական վերաբերմունքի ձևավորմանը:

Գիտակցելով բնագրերին կից աշխարհագրական-տեղագրական տվյալների կարևորությունը՝ Միանսարյանցը Գ. Ջարբիանյանի «Գողթան երգերի» տողատակին ներկայացնում է ոչ միայն Գողթն գավառի մասին պատմաաշխարհագրական տվյալներ, այլև բանագիտական որոշ խնդիրների վերաբերյալ հետազոտական վերլուծությունների փորձեր է կատարում: «*Գողթն, – գրում է Մ. Միանսարյանցը, – Գողթնաստան, Գողթն Գինեվետ նահանգ Յին Չայաստանի, պարունակում էր յուր մեջ հետագա ականավոր տեղերը (Որդուատ, Որդուպատ) Երասխ (Արագ) գետի վրա, որ այժմ ունե 200-ի չափ հայ գերդաստուն: Ագուլիսն ունի 300-ի չափ հայ գերդաստուն: Գողթն պատկանում էր մերթ Վասպուրական, մերթ Սյունյաց իշխանությանց: Ագուլեցվոց կոչում են «զոկ», որը նշանակում է վիպասան (pansod)*»:⁴⁴

Չոկ անվան յուրատիպ մեկնաբանությամբ Մ. Միանսարյանցը փորձում է հայ վիպասանության որոշ խնդիրներ գիտավերլուծական քննարկումների առարկա դարձնել: Խնդրի կարևորությունը հետա-

⁴³ Քնար հայկական, էջ 38:

⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 48:

գայում չի նվազել: Տարիներ անց այն Մ. Աբեղյանի կողմից լուսաբանվեց գիտական մի այլ մոտեցմամբ:⁴⁵

Երգերին կից տրված պատմաաշխարհագրական տվյալների հաղորդումը նպաստում է բնագրերի կենցաղավարման հետ կապված խնդիրների բացահայտմանը և վկայում, որ 19-րդ դ. 2-րդ կեսին պատմագիտական և մշակութային բազմաթիվ բնագավառներ որոշակիորեն հետաքրքրել են հայ մտավորականներին, որոնք հետազոտական վերլուծություններով փորձում էին ազգային պատմության ու մշակույթի հիմքերն ամրագրել: Ժողովածուում տեղ գտած բազմաթիվ հետազոտական բնույթի վերլուծությունների կողքին գիտապատմական մեծ արժեք է ներկայացնում «Շահրիարցոց երգի» տողատակում նշված ծանոթագրությունը. «Սուրբ ԷջմիածնաՎաղարշապատ գյուղից դեպ ի արևմուտ (հինգ կամ վեց աւուր ծանապարհ երկարությամբ) Շահրիար կամ Շեհրիար, Սարդարաբադ (Արագածոտն) բերդի հարավային կողմը, գյուղ, որ կըբնակին մոտ 80 չափ հայ գերդաստուն, ունին եկեղեցի: Շեհրիարի մոտ կան մինչև այժմ մնացվածք հնագույն քաղաքամոր (смолава, capitale) Հայոց Արմավիրինը, Հայկայ թոռն Արամայիսից շինած մոտ 4200 տարի մեզանից առաջ, երբ որ Երասխ գետը յուր ընթացքը փոխեց և հեռացավ Արմավիրից, այս մայրաքաղաքին նշանակությունը ջրի սակավության պատճառով սկսեց նվազիլ, բայց տակավին մինչև 5-րդ դարը Քրիստոսի ծննդյանից հետո ականավոր տեղի էր և հայտնի չէ, երբ իսպառ ավերակ դարձավ: Սարդարաբադու և Շեհրիարի շինությանը Արմավիրի ավերակների քարերից շատ նյութ վաստակեցին: Սարդարաբադու բերդը շինեց 1819 թվին Երևանու պարսկական փոխարքա Յուսեփին-խան Սարդարը և ռուսք տիրապետելով հայկական նահանգին 1828 թվակ. հետո առավել ևս ամրացուցին

⁴⁵ «Հին առասպելական դահակ անունը ինչպես հայտնի է, դառած է Զոհակ, սրանից է ծագում գոկ: Գողթն գավառի բնակիչների գոկ կոչումն ուրեմն ոչ այլ ինչ է, բայց եթե հին զարմք ԱԺ-ի Դահակայ կոչման մնացորդը, որ հին դարերից պատմվում է մինչև մեր օրերը», տես Մ. Աբեղյան, Երկեր, Ա. Երևան, 1966, էջ 135:

բերողը: Այժմ Սարդարաբադու և Երևանու բերդերը գրեթե ոչինչ նշանակություն չունին. Օսմանյան և Պարսից հետ եթե պատերազմ պատահի, ռուսաց զլխավոր և կանոնավոր կերպով ամրացուցած նորահնար թնդանոթներով զինվորված և պատերազմական պաշարով պատրաստություն տեսած Բերդն Ալեքսանդրապոլն է (Գյումրի, Գումբրի, Կյումրի, Շիրակ գավառումը, Արարատյան աշխարհումը)»:⁴⁶

Սկզբնաղբյուրային կարևորություն են ներկայացնում նաև Մկրտիչ Խրիմյանի հիմնադրած Վարագա հռչակավոր դպրոցի երբեմնի սան Տիգրան Ամիրջանյանի «Պանդուխտ վասպուրականցին իր ընկերին» ստեղծագործությանը կից Միանսարյանցի ներկայացրած Վասպուրականի մասին տեղագրական սեղմ նկարագրությունը. «Վասպուրական ութերորդ նահանգ հին Հայաստանի, կոչվում էր նաև երկիր Արծրունյաց, տերություն կամ թագավորություն Վասպուրականի (հույները վրիպակավ կոչում էին Վասպուրական Սսպրականիա, Վերին Մարք (Մարաց երկիր), Վերին Մեդիա Վասթօսպետա: Վասպուրականը ամենից ընդարձակ նահանգն էր և ուներ 36 գավառ, զոր Ռշտունիք, Բզնունյաց (Վանա) ծովի եզերքը, որ կոչի ևս ծով Ռշտունյաց. Թոսպեան լիճ, ծով Տոսպայ, սորա եզերքն է Նարեկայ վանքը. Տոսք (Շամիրամակերտ այժմ Վան), մայրաքաղաքն Վան, մոտ 2000 տուն հայ ժողովուրդ: Մյուս արևակողմն ականավոր Վարագ լեռն, ներքին և վերին Աղթամար, Վանու չորս կղզիներից զլխավորը, ուր կա Սուրբ խաչ եկեղեցին: Գագիկ արքայի հրամանով շինած 915-921 թուակ. կան նաև զարմանալի հին ավերակներ, մենաստան, կաթողիկոսարան և այլն»:⁴⁷

Երգի հայրենիքի մասին բերված վերոհիշյալ տվյալները պատմամշակութային կարևոր արժեք են ներկայացնում երգի կենցաղավարման, նրա գոյատևման հետ առնչվող համընդհանուր հատկանիշների բացահայտման նկատմամբ: Մ. Միանսարյանցը նյութերի մատուցման յուրատիպ սկզբունքների կիրառմամբ նպաստել է նաև

⁴⁶ Քնար հայկական, էջ 178:

⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 180-181:

նմանատիպ երգերի տարբերակների խմբավորմանը: Օրինակ. «Ողբ կաթավու» երգի «Տփխիսեցվոց երեխայական երգի» կողքին զետեղել է նրանց այլ տարբերակները, երբեմն էլ երգի վերնագիր է ընտրել՝ հիմք ընդունելով երգի կենցաղավարման հայրենիքը: (Օր. «Շահիրիարցոց երգ», «Նոր Նախիջևանի երգ», «Երգ Վանի լեզվով» և այլն): Միանսարյանցի նման մոտեցումն արդյունք է բանահյուսության աշխարհագրականության մասին ժամանակին իշխող այն տեսակետի, թե յուրաքանչյուր բարբառով հաղորդվող նյութ համարվել է բնիկ, տեղային, ծագումնաբանորեն բնորոշ միայն տվյալ տեղավայրին, զուրկ տարածվելու, տեղաշարժելու բնական ընթացքից: Նման մոտեցումը պատահական չէ, չկար դեռևս գիտական այն պատկերացումը, որ ցանկացած բարբառով կատարվող յուրաքանչյուր բանահյուսական ստեղծագործություն բազմաշերտ սեռատարիքային խմբերի ներսում կարող է ներշարժունակ զարգացման ուղիով տարածվել, տեղային գույն ու երանգ ստանալ, գոյատևել ու նպաստել տարբերակների առաջացմանը: Միանսարյանցի կողմից նյութերի աշխարհագրական, տեղագրական վերոհիշյալ սկզբունքի կիրառումը նաև այլ նպատակներ է հետապնդել. «...արևելյան, արևմտյան, հյուսիսային և հարավային երգերը թե՛ տեղական բարբառով, թե՛ ամենացուն հասկանալի լեզվով ի մի բերելով նպաստել զանազան տեղեր ցրվյալ մեր հայրենակիցներուն մտավորապես և բանաստեղծապես իրար ծանաչելուն, միավորելուն»:⁴⁸

Ս. Միանսարյանցի ազգային լուսավորական գաղափարները վերոհիշյալ խնդրում միաձուլվում են նրա հրատարակչական սկզբունքներին՝ դարձնելով այն ելակետային ու հեռանկարային: Երգերի տեղաբաշխման վերոհիշյալ սկզբունքը ոչ միայն խթանիչ է դառնում հայ ժողովրդի համախումբ կեցության գործին, այլև նպաստում է համանման ստեղծագործությունները միավորող աշխարհագրական, տեղագրական, լեզվաբարբառային համընդհանուր և տարբերակիչ գծերի բացահայտման նկատմամբ նորովի պատկերա-

⁴⁸ Զնար հայկական, էջ ԺԸ:

ցումների ձևավորմանը, իսկ հետագայում նաև տարբերակների խնդրի առավել ճշգրիտ, գիտական սկզբունքների ու ըմբռնումների լիովին գիտակցմանը: Մ. Միանսարյանցը, հեղինակային ստեղծագործություններին կից ներկայացնելով Եղիշեի, Ներսես Շնորհալու, Բերովբե Տեր Պատկանյանի, Համբարձում Փափազյանի, Ռափայել Պատկանյանի, Գևորգ Աստվածատուրյան-Դոդոխյանցի, Գաբրիել Պատկանյանի, Հարություն Ալամդարյանի, Միքայել Նալբանդյանի, աշուղներ Սայաթ-Նովայի, Ազբար Ադամի, Շիրինի, Հովհաննես Նիրանու, Պետրոս Տեր Հովսեփյան-Մաղաթյանցի (Սեյադ) մասին կենսամատենագիտական տվյալներ, իրականում նպաստում է նյութը կրողի վերաբերյալ տվյալների հաղորդման անհրաժեշտության հիմքերի ձևավորմանը:

Մ. Միանսարյանցը հայ բանագիտության բնագավառում նշանակալից դեր է կատարել ժողովածուում այբբենական դասակարգմամբ ներկայացնելով նաև 526 առած: «Բնար հայկական» ժողովածուի քննարկան էությունը պահպանելու նպատակով նա առածներն ընդգրկել է գրքի վերջում առանձին, հռոմեական համարակալմամբ: Այն կրում է «Ազգային կամ հայախոս առածք» խորագիրը: Առածներն իր տպագրության դրդապատճառների մասին գրում է. «Այս առածները տպվում են երեք նպատակով. 1) ընթերցասիրացը մտավոր զբոսանք պատճառելու համար, 2) առավել հարցախնդիր ուսումնականաց ազգիս այսօրինակ կենդանի աղբյուրներից նյութ հաղորդելով, ազգային բարուց ու հանճարոյ վերայ բանադատություններ առաջ բերել տալ, 3) առիթ տալ հայ ուսումնասիրաց այս փոքր հավաքածուն ավելացնել այն հայախոս առածներով, որոնց գործ է ածում մեր ցրվեալ ազգը զանազան տեղեր, որ ժամանակով կարելի լինի լույս հանել կանոնավոր և առանձին տպագրությամբ հայախոս ասացվածքները պատշաճավոր գիտական մեկնությամբ, ինչպես, որ արդեն ունեն այդպիսի տպագրությունը գերմանացիք և այլն»:⁴⁹

⁴⁹ Բնար հայկական, Ազգային կամ հայախոս առածք. էջ 1:

Վերնագրի երկակի անվանումը (ազգային կամ հայախոս) պատահական չի ընտրել Միանսարյանցը: Նա, անշուշտ, տեղյակ է եղել 1860-ական թվականներին, հատկապես Գերմանիայում, բանավոր ստեղծագործությունների ծագման, տարածման և այլ խնդիրների ուղղությամբ տարվող աշխատանքներին: Բանավոր ստեղծագործությունների մոտիվների և սյուժեների աշխարհագրական տարածքային խնդիրները դեռևս լիովին բացահայտված չէին: Բնական է, Մ. Միանսարյանցը հստակ պատկերացում չէր կարող ունենալ տվյալ ժանրի ազգային կամ միջազգային բնույթի մասին, քանի որ նմանատիպ բովանդակությամբ առածներն ու ասացվածքները շատ տարածված էին տարբեր ժողովուրդների բանավոր ավանդության մեջ, որոնց, անկասկած, քաջածանոթ էր և Մ. Միանսարյանցը: Վերնագրի ընտրության խնդրում նման զգուշավորությունը հրատարակիչ Միանսարյանցի լրջմիտ վերաբերմունքի և պատասխանատվության դրսևորման վկայությունն է:

Մ. Միանսարյանցը մի այլ վկայությամբ փորձում է մտավորականների գիտական հետազոտությունների ընթացքին նոր ուղղություն ու բովանդակություն հաղորդել՝ գրավոր աղբյուրների հետ մեկտեղ իբրև սկզբնաղբյուր վկայակոչելով նաև բանավոր ավանդությունը: *«Ազգաց և ժողովրդոց մտաց կարողությունը և բարուց բնավորությունը պարզաբանելու համար հարցասեր գիտնականք նոցա գրավոր հիշատակներից հետո միշտ իրանց հետաքրքրության աղբյուր ծանաչել են նույն ազգաց ժողովրդոց բերանացի ավանդությունները, որոնց կարգումը համարվում են առածները, երգերը, առակները և սրանց նմանները»*:⁵⁰ Գիտակցելով «բանավոր աղբյուրի» գոյության իրողությունը՝ Միանսարյանցը, սակայն, նյութը կրողի դասային պատկանելության մասին պատկերացումներում դեռևս տուրք էր տալիս ժամանակի իշխող գաղափարախոսությանը՝ նրանց անվանելով «Անգիր և անուսում մասը ժողովրդեան»: Նա նույն կերպ է վարվել նաև երգերը դասակարգելիս: Բազմաբնույթ

⁵⁰ Զնար հայկական, էջ 1:

երգեր նա տեղադրել է «Ռամկական» խորագրի տակ, հիշյալ երգերը ռամիկ դասի կողմից ստեղծվելու հանգամանքը շեշտելու նպատակով: Միանսարյանցի կողմից բերված մի այլ վկայությունը, սակայն, հավաստում է, որ բանավոր ստեղծագործությունների որոշակի կողմերի բացահայտման, ճանաչման խնդրում նա ունեցել է հստակ պատկերացում: *«Անգիր և անուսում մասը, – գրում է Մ. Միանսարյանցը, – յուր դատողությանց վճռողական հիմն և արարմանց իբրև իրավացի կանոն ամեն անգամ կրկնում է յուր պապերից և յուր հայրենակիցներից իրան հասած վճռողական առածները այնպիսի մեկ վստահությամբ, որպես թե ամեն միմը մեկ-մեկ ճշմարտություններ լինեին»:*⁵¹ Բանավոր նյութի՝ սերնդից սերունդ փոխանցվելու իրողության գիտակցումը Միանսարյանցի կողմից վկայում է, որ բանահյուսության բազմաբովանդակ կողմերի նկատմամբ պատկերացումները քայլ առ քայլ հստակեցվում են:

Իր կատարած գործի արժևորումը Միանսարյանցը թողել է ապագա սերնդին. *«Որքան և մինչև որ կետը կարողացել ենք հասնել մեր գաղափարներին, թողնում ենք գնահատել անաչառ հասկացողներին և ապագային, որովհետև ամենայն գործ յուր պտուղներից և հետևանքներից կիմացվի և կգնահատվի»:*⁵² Հետաքրքիր է, որ վեց տարի անց նույն մտահոգությունն ու հավատն է արտահայտել իր «Գրոց-բրոց» ժողովածուում նրա պոլսահայ գրչակից Գ. Սրվանձոյանցը:

19-րդ դարի 70-ական թվականներից մինչև մեր օրերը լույս տեսած բազմաքանակ ու բազմաբովանդակ բանահյուսական ժողովածուները ապագայի այն անաչառ գնահատականն են Մ. Միանսարյանցի «Քնար հայկական» ժողովածուի, որը նա հրատարակել է երկյուղածությամբ, բայց և մի թաքուն հավատով. *«Եթե հուսալի պտուղները ոչ նույն ժամին կերևին, ազնվագույն պտուղները հասա-*

⁵¹ Քնար հայկական, էջ 1:

⁵² Քնար հայկական, էջ ԺԹ:

նում են կամաց-կամաց»:⁵³ Միանսարյանցի ջանքերն ունեցան իրենց ազնվագույն պտուղներն ու բարի հետևանքները:

Վերը բերված տվյալները վկայում են, որ Մ. Միանսարյանցի «Քնար հայկական» ժողովածուն իր բնագրագիտական որոշակի սկզբունքներով առաջին լուրջ փորձերից մեկն է, որի առաջ քաշած գիտագործնական բազում դրույթներ նպաստել են 19-րդ դարի երկրորդ կեսի նոր սկզբնավորվող հայ բանագիտության ծնավորմանն ու զարգացմանը:

⁵³ «Չյուսիսափայլ», 1861, էջ 210:

5. «ՔՆԱՐ ՀԱՅԿԱԿԱՆ»-Ի ՀՐԱՏԱՐԱԿՄԱՆ ԴՐԴԱՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ

Երգերի նկատմամբ Միանսարյանցի վերաբերմունքը պայմանավորված էր 19-րդ դարի 2-րդ կեսին հայ մշակութային կյանքում առաջ քաշված նոր պայմանների թելադրանքով: Հայ քնարերգության վերհանման ու վերահաստատման, նոր կյանքի վերակոչելու խնդիրը դարձել էր հայ մշակութաբանների մտահոգության գլխավոր առարկան: Հայ ժողովրդին անհրաժեշտ էր վերադարձնել իր կորցրած երբեմնի բանաստեղծական ավանդույթներին, որոնք մոռացության էին մատնվել հայոց պետականության կորստյան պատճառով: Յրված լինելով աշխարհի տարբեր հատվածներում՝ հայ ժողովուրդը մոռացել էր իր ազգային երգն ու երաժշտությունը և ենթարկվելով այլևայլ ազդեցությունների՝ կորցրել անաղարտությունը: Միք. Նալբանդյանը խորապես ցավում է, որ հայ ժողովուրդը չունի ազգային երգ ու երաժշտություն: «Հատուկտոր բաներ, – գրում է Միք. Նալբանդյանը, – որ անփորձ մարդիկ ազգային են համարում, ժողոված են թուրքից, թաթարից, պարսից, հույնից և ուրիշներից, որոնց ժամանակ առ ժամանակ հպատակեցան հայք»:⁵⁴ Միք. Նալբանդյանին մտահոգում է նաև երգերի կառուցվածքային փոփոխությունների խնդիրը: Նրանք «...մեծ մասամբ հետևած են թուրք ոտանավորներին, հիմնված միմիայն ոտքերի և վերջերի նույնահանգության վրա»:⁵⁵ Նույն մտահոգությամբ Գամառ Բաթիպան «Հազար ու մեկ ծակուծակե, մի քանի խորշերում մնացած նշխարներն» է ժողովում, որովհետև «բիչ ժամանակից հետ անպայման վտանգի տակ են ենթարկված»:⁵⁶ Շրջագայելով հայկական գյուղերում ու քաղաքներում՝ Գամառ Բաթիպային խորապես հուզել է հայ երգ ու երաժշտության

⁵⁴ Մ. Նալբանդյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, Երևան, 1947, հ. 1, էջ 222:

⁵⁵ Նույն տեղում:

ինքնատիպ կառուցվածքի, չափական ձևերի խաթարման իրողությունը: «*Ինչ որ Հաշտարխանում ուրախ ծայնով են երգում; նույնը Նախիջևանում երգում են հանգստյան շարականի եղանակով*»:⁵⁷ Ժամանակի պահանջը խորապես զգաց Միք. Միանսարյանցը՝ ձեռնամուխ լինելով հայ երգի փրկության գործին: «*Մեր երգերը եղանակը զանազան է, – գրում է Մ. Միանսարյանցը, – Տաճկաստան՝ տաճկի, Վրաստան՝ վրաց, Երևան, Շուշի, Ագուլիս և Պարսկաստան՝ պարսից երգերի եղանակի նման, այսինքն՝ ինչ ազգի ներգործության տակ եղել ենք, նույն ազգից էլ երգերի եղանակն ենք վեր առել*»:⁵⁸ Միանսարյանցին մեծ ցավ է պատճառում նաև այն հանգամանքը, որ եղանակներից բացի, հայերը սեփականացրել են և օտար բառեր: «*Տեր, կեցո դու զհայս*» երգը օտար Օգինսկու պոլոնեզի եղանակով և «*Հայոց աղջիկները*» վրացոց «*Ախ, դիլավ, դիլավ*» եղանակով են երգում:⁵⁹ Միանսարյանցը վկայում է նաև, որ Ռուսաստանի համալսարաններում սովորող և այնտեղ ապրող հայերն էլ այդպիսի երգերը հաճույքով լսում և կատարում էին: Երգի հանդեպ հայ ժողովրդի ներքին պահանջն այնքան մեծ էր, որ Միանսարյանցի իսկ վկայությամբ՝ «*պարսկահպատակ արիեստավորները, մասնավորապես որմնաշենները մշակության ժամանակ ունեին միշտ մի երգիչ, որին լսելով շինում են յուրյանց գործը*»:⁶⁰ Ապրելով Պետերբուրգում, սերտ կապերի մեջ գտնվելով իր հայրենակիցների հետ՝ Միանսարյանցը զգացել է վերջիններիս՝ հայ երգի նկատմամբ ունեցած մեծ սերն ու կարոտը. «*Որքան սրտառու է լինում, – գրում է Մ. Միանսարյանցը, – որքան մեր ցնծությունը կատարյալ աստիճանի է հասնում, երբ որ նորա երգի լեզուն էլ հասկանալի է լինում մեզ: Բոլոր այս վեհ և սրտաշարժ զգացմունքները հասնում են կատարյալ աստիճանի, երբ որ այդպիսի պատվական ծայնով և կանոնավոր կեր-*

⁵⁶ *Գամառ Քաթիպա*, Ազգային երգարան հայոց, Ս. Պետերբուրգ, 1856, էջ 2:

⁵⁷ Ազգային երգարան հայոց, էջ 2:

⁵⁸ Քնար հայկական, էջ Է:

⁵⁹ Նույն տեղում:

⁶⁰ Նույն տեղում, էջ Գ:

պով երգած երգը մեր ազգային, մեր պատվական լեզվով ասած և գրած երգն է: Ո՞ր հայը կարողացել է լսել առանց արտասուքի, առանց հոգվոյ և բոլոր զգացմանց գրգռմունքի, երբ որ նորա առջև երգել են «Տեր, կեցո դու գհայս», կամ «Ափսոս քեզի, հայոց խեղճիկ ժողովուրդ», «Երկու ձեռին երկու մոմ» և այլ պատվականները»:⁶¹ Այս ամենի խորը գիտակցմամբ և մեծ սրտացավությամբ Միանսարյանցը ձեռնամուխ է լինում հայ ազգային երգերի հրատարակման աշխատանքներին: Բազմաթիվ գրավոր աղբյուրներից և ձեռագիր ժողովածուներից նա հավաքում է հայ ժողովրդի բազմաբովանդակ կյանքն արտացոլող երգեր և 1868 թ. Ս. Պետերբուրգում հրատարակում իր «Քնար հայկական» նշանավոր ժողովածուն: Վերնագրի ընտրությունը ինքնանպատակ չէր: Հայկական քնարի լարերի կանչով Միանսարյանցն ազդարարեց հայ երգի վերածնության իրողությունը և փորձեց նրա ծայնով վտարել հայ կյանք ու կենցաղից օտարահունչ երգն ու երաժշտությունը:

Զբավարարվելով երգերի հավաքագրմամբ ու հրատարակմամբ՝ Միանսարյանցը ձեռնամուխ է լինում նաև հին երգարանների և ձեռագիր մատյանների ուսումնասիրությանը, ծանոթանում նրանցում տեղ գտած հայկական երաժշտական մշակույթի ծագման, զարգացման խնդիրները լուսաբանող հետազոտություններին, տպագրված երգերի բնագրերին, նրանց ինքնատիպությանը, կրած ազդեցություններին, հոգևոր երգ-երաժշտության պատմությանը, նրա անցած ուղուն: Միանսարյանցն իր «Քնար հայկական»-ի առաջաբանում հետազոտական վերլուծություններ է կատարել երգարվեստի խնդիրների շուրջ: Նա փորձ է արել բացահայտել երգի կրթական, դաստիարակչական նշանակությունը ազգային մտածողության ձևավորման ու զարգացման գործում: «Առաջի աչաց ունենալով այն բոլոր երգարանները, – գրում է Մ. Միանսարյանցը, – որ մենք տեսած ենք, մյուս կողմանե, նայելով մեր ազգի ցրվալ, տիեզերքիս զանազան երկրներում բնակվելուն, նոցա երգերի և այլ տեղական

⁶¹ Քնար հայկական, էջ 9:

զանազանությունը, մենք մտադիր եղանք ի լույս հանել այնպիսի տպագրություն, որ ա) ցույց տա երգի ու երգեցողության դաստիարակչական և այլ նշանակությունը և խորհուրդը, բ) հաղորդե որքան կարելի է լիուլի տեղեկություն մեր ամենահին ազգային երգոց, նոցա պատմության և նշանակության մասին, գ) պարունակի յուր մեջ որքան կարելի է լիուլի շտեմարան ազգային քնարերգության թե՛ հոգևոր և թե՛ աշխարհական բանաստեղծությանը, որոնք ունեին այժմյան ժամանակ որևիցե նշանակություն ազգային գրականության մեջ, կամ ախորժելի են որևիցե երկրի հայոց ժողովրդյանը, թե յուրյանց ընտիր և վեհ պարունակությամբ, թե՛ բանաստեղծական և ոճի գեղեցկությամբ, կամ թե այն պատճառով, որ արտահայտում են ժամանակի և ժամանակակիցների դատողությունը, դ) մենք կամենում ենք, որ այդպիսի հավաքածուն զանազան տեղեր ցրվեալ մեր հայրենակիցներուն մտավորապես և բանաստեղծականապես կծանոթացնե և կմոտեցնե իրար հետ: Ավելորդ ենք համարում ապացուցանել այն միտքը, թե որքան անհրաժեշտ և անհապաղելի բռնադատիչ կարոտություն են զգում մեր այժմյան յուրյանց պատիվը հասկացող, զգացող և հայրենի ազգային լեզուն իմաստասիրող հայ աշակերտք և երիտասարդներ մեկ՝ այսպիսի ժողովածուի, ուր միատեղ գումարյալ և ներկայացյալ լինեն հայոց լեզվաբանության և բանաստեղծության տեղական զանազանությունը և այլն»:⁶²

Միանսարյանցի առաջադիր խնդիրը ազնիվ է, ազգանվեր. երգերի հրատարակությունը ծառայեցնել հայ ժողովրդի համախումբ կեցության գործին: Հայ ազգային երգը ժողովրդի լայն խավերին, հատկապես դպրոցականներին հաղորդակից դարձնելու նպատակով Միանսարյանցը գիտատեսական մի շարք առաջարկներ է անում հայ մանկավարժներին: Միանսարյանցին մտահոգում է այն, որ կան դպրոցներ, որտեղ առհասարակ ազգային երգեր չեն ուսուցանում: Երգը, ըստ Միանսարյանցի, կարևոր նախապայման է լեզվի ուսուցման, բառերի ճիշտ վերարտադրման համար: «Երեխան հայրենի

⁶² Զնար հայկական, էջ ԺԸ:

լեզվով ասած երգը սովորելով, սովորում է միևնույն ժամանակ յուր հայրենի լեզուն, սովորում առանց քերականության, գործնականապես», – գրում է Մ. Միանսարյանը:⁶³ Երգը նպաստում է երեխայի բառապաշարի հարստացմանը, իսկ բառերի իմացությունն էլ՝ արտաքին աշխարհի ընկալմանը, շրջապատող իրերի ու երևույթների մասին երեխայի պատկերացումների ձևավորմանը, մտածելու ունակությանը: «Երգերի պարունակությունը, – գրում է նա, – արտահայտվում է բառերով, որքան նոր բառ սովորեց երեխան, այնքան նոր առարկայի կամ գործողության հետ ծանոթացավ: Նշանակում է այնքան նրա մտավոր գիտությունը հարստացավ, նրա խորհելու, երևակայելու, համեմատելու և այլ ընդունակությունը նոր նյութերով, նոր առարկաներով, նոր գաղափարներով հարստացավ»:⁶⁴

Միանսարյանը անդրադառնում է նաև երգի՝ մարդու հուզաշխարհի վրա ներգործելու բացառիկ ուժին ու կարողությանը: Երգը, ըստ Միանսարյանի, ոչ միայն աստվածապաշտական, ազգասիրական, երախտագիտական, որդեսիրական և եղբայրասիրական զգացումներ է ներշնչում, այլև այն քնքշացնում, ազնվացնում, սրբացնում է թե տխուր, թե ուրախ և թե Ամենաբարձրյալն ունեցած զգացումները:⁶⁵ Բարձրացնելով երգի հասարակական, գեղագիտական, կյանքի բազմաբնույթ կողմերի հետ ունեցած փոխհարաբերությունների խնդիրը՝ Միանսարյանը վկայակոչում է այն ժողովուրդներին, որոնց կյանքում մեծ է եղել երգի բարոյական, գեղագիտական դերն ու նշանակությունը: Ըստ հին հույների՝ երգը ոչ միայն կարող է փոթորկել մարդու հուզաշխարհը, այլև յուրովի շունչ ու կենդանություն տալ աշխարհին, կախարդել մարդուն շրջապատող իրականությունն իր խորհրդավոր ելևէջներով: «Հին հույները, – գրում է Մ. Միանսարյանը, – կամենալով ցույց տալ կանոնավոր երգեցողության և ազդու բանաստեղծության թուլչարար ներգործությունը և գորությունը մարդկային սրտի և զգացմանը վերա, ասում

⁶³ Քնար հայկական, էջ Դ:

⁶⁴ Նույն տեղում, էջ Գ - Դ:

⁶⁵ Նույն տեղում, էջ Ա - Գ:

էին, թե Օրփեոսը երգում էր և միևնույն ժամանակ նվագում տավղի վրա. ծառերը, գետերը, ծովի ջրերը, և կենդանիները, և վայրենի անասունները դադարում էին արածել և հիացած լսում էին Օրփեոսի նվագակցությունը»:⁶⁶ Ըստ Միանսարյանցի՝ ազգային երգերը նպաստում են ազգային, հայրենասիրական ոգու արթնացմանը, ազգային գաղափարների ներշնչմանը: Երգի ներգործուն ուժի մասին իր մտքերը հիմնավորելու նպատակով նա բազմապիսի օրինակներ է բերում այլ ժողովուրդների կյանք ու կենցաղից: «Քրիստոսի ծնունդի հետ, 1-5 դարու գերմանացիք, բրիտանացիք և այլ հյուսիսային ազգեր ունեին առանձին բանաստեղծներ, երգիչներ՝ բարդ անունով, որոնք պատերազմից առաջ պատրաստում էին, վառում, բորբոքում պատերազմողների զգացմունքը և քաջությունը ազգային երգերով»:⁶⁷

Մ. Միանսարյանցը հայ ազգային երգեցողության և մատուցման գործի հեռանկարները կապել է ազգանվեր այն անհատների հետ, որոնք իրենց մեջ ունեն ազգօգուտ գործունեություն ծավալելու բարոյական պարտքի զգացում: Վկայակոչելով ժամանակի հայտնի երգեցողության դասատու գերմանացի Լյուդվիգ Էրկին՝ նա կոչ է անում. «Չայոց ազգը սպասում է յուր Էրկին, որ կյանք տա, իրագործե հայոց ազգային գտյալ և ազգային ոգով տպավորյալ երգեցողությունը թե հոգևոր և թե աշխարհական երգո»:⁶⁸ Միանսարյանցը մի շարք արժեքավոր մտքեր է արտահայտել ի պաշտպանություն հայ հոգևոր երաժշտության ինքնուրույնության: Չայտնի է, Գր. Գապասախյանը հայ հոգևոր երաժշտության ծագումը կապել է հունականի հետ: Իր ժողովածուում հրատարակելով Գր. Գապասախյանի «Գրքույկ, որ կոչի նվագարան» գրքի բնագրերը՝ նախապես ծանոթացել է ժողովածուի հեղինակի՝ հոգևոր երգերին տված գնահատականներին, խորացել հետազոտված խնդրի էության մեջ, արժևորել այն, միաժամանակ կատարել հետևյալ դիտողությունները.

⁶⁶ Քնար հայկական, էջ Բ:

⁶⁷ Քնար հայկական, էջ Բ:

⁶⁸ Քնար հայկական, էջ Ժ:

«Այս գիրքը շատ հետաքրքրական է, իբրև ապացույց, որ մեր հոգևոր երգեցողությունը պատկեր է հունաց երգեցողության և շատ տեղեր գործածության մեջ սեփականացրել է հունաց երաժշտական արվեստի անկման ժամանակի ամենայն պակասությունը և այլն: Այս պատճառով էլ այն տեղերը, ուր տեղ գերիաբար հետևում են հունաց քթի ծայներով լի երգեցողության, այդ երգեցողությունը այնպես անախորժ է, իսկ ուր հետևում են հայրապետական մայր աթոռ սրբոյ էջմիածնի երգեցողության ձևին, որի մեջ համարյա թե քթի ծայներ չկան, այլ առավել կոկորդական ծայներ են, այն երգեցողությունը այնքան հաճոյ է և ախորժ: Վերոհիշյալ երգարանի մեջ կան ևս օրինակներ նույն անճոռնի հունածն երգեցողության, զորօրինակ «Պատկեր անպարագիր անմատույց լուսով պարածածկեցալ»:⁶⁹

Չհերքելով հունականի ազդեցությունը՝ Միանսարյանցը միաժամանակ գտնում է, որ հայ հոգևոր երաժշտությունը հիմնականում ինքնուրույն է եղել: Դրանում համոզվելու նպատակով նա այցելել է Մոսկվայի և Թիֆլիսի հայկական եկեղեցիները, լսել այնտեղ կատարվող հոգևոր երաժշտության նմուշներ, այն համեմատել Գր. Գապասախյանի գրքում ղետեղված բնագրերի հետ և եզրակացրել, որ հիշյալ երգերի գործածությունը «լսած չենք» Մոսկվայի և Թիֆլիսի եկեղեցիներում: Այս ամենը վկայում է, որ Միանսարյանցն իր ժողովածուում հրատարակած բնագրերի հանդեպ հանդես է բերել պատասխանատվություն և բարեխղճություն:

Մ. Միանսարյանցը մեծ սրտացավությամբ և ամենայն նվիրումով է ձեռնամուխ եղել հայ ազգային երգերի փրկության, պահպանման ու հարատևման գործին: Նա իր «Զնար հայկական» ժողովածուով նպաստել է հայ ազգային երգերի հիմքերի ամրագրմանը:

Քաջ գիտակցելով ազգային երգի կրթական, դաստիարակչական դերը ժողովուրդների կյանքում՝ նա իր «Զնար հայկական»-ին

⁶⁹ Զնար հայկական, էջ Ը:

բնաբան է ընտրել վերջինիս՝ բարոյական դերն ու նշանակությունը բացահայտող Րեստենի⁷⁰ հետևյալ քառատողը.

*Սիրտդ բաց նոցա,
Ով երգ է երգում,
Երգը չար մարդկանց,
Չի զվարճացնում:*

Հայ ազգային երգի և երգարվեստի խնդիրներով զբաղվող մասնագետներին, անշուշտ, հետաքրքրել ու հետաքրքրում են Մ. Սիանսարյանցի արտահայտած մտքերը և հետազոտական փորձերը վերոհիշյալ բնագավառի նկատմամբ, որոնք այսօր էլ չեն կորցրել իրենց արդիականությունը:

⁷⁰ Միքայել Տեր-Պետրոսյանց-Պատկանյան Սերովբե Պատկանյանի եղբայրը, մասնագիտությամբ բժիշկ:

տարբեր ծավալի ու բնույթի երգեր են, որից 118-ը՝ խաղիկներ, 271-ը՝ 80 հեղինակների, 19-ը՝ անանուն հեղինակների ստեղծագործություններ են: Բանահյուսական նյութերի ընդհանուր քանակը կազմում է 674 միավոր. այն առանձին հրատարակելու դեպքում կունենայինք բուն բանահյուսական մի համեստ ժողովածու:

Գրքի հաջորդ՝ «Վերջաբանություն» ծավալում բաժնում տեղ է գտել Միանսարյանցի՝ «Մտածությունը ազգային լուսավորության մասին» ընդարձակ հրապարակախոսական հոդվածը, ուր ի մի են բերված ազգային լուսավորության, կրթության, դպրոցների հիմնադրման ծրագրերը: Հոդվածում ուշագրավ տեղ է գրավում (արդեն քննարկված) հեղինակի կազմած ծրագիր հարցարանը:

Ժողովածուի «Հավելված»-ում տեղ են գտել ռուս և եվրոպական մի շարք երկրների պարբերական մամուլի էջերում հրատարակված հոդվածներ, գիտատեղեկատվական տվյալներ՝ նվիրված այդ երկրներում տեղի ունեցող գիտական, քաղաքական, տնտեսական առաջխաղացումներին, նրանց կյանքի ու կենցաղի տարաբնույթ կողմերին:

Ժողովածուն ունի ծանոթագրություններ, հրատարակված նյութերի այբբենական ցանկ, մասնագիտական տարբեր բնագավառների վերաբերող հրատարակված գրքերի մատենագիտական ուղեցույց ցանկեր, մասնագիտական կողմնորոշումներին աջակցող հանձնարարականներ: Այս ամենը վկայում է, որ Միանսարյանցը ջանացել է, ըստ կարելիւյն, ժողովածուում ամփոփել բազմաբովանդակ նյութեր և դրանց հրատարակմամբ ու մատուցմամբ նպաստել հայ ժողովրդի մտավոր ու կրթամշակութային վերելքին:

7. ԲՆԱԳՐԵՐԻ ԴԱՍԱԿԱՐԳՄԱՆ ԵՎ ՄԱՏՈՒՑՄԱՆ ՍԿԶԲՈՒՆՔՆԵՐԸ

Մ. Միանսարյանցը «Քնար հայկական» ժողովածուի բնագրերը դասակարգելիս ելակետ է ընդունել հայկական երգերի բազմաբնույթ կողմերը: Առաջնորդվելով հիշյալ սկզբունքով՝ նա երգերը տեղաբաշխել է ըստ հետևյալ բաժինների. 1. Հոգևոր երգեր, 2. Օրորոցային երգեր, 3. Հասարակաց (ռամկական) երգեր, 4. Ազգային, ազգասիրական և զինվորական երգեր, 5. Ուսանողաց երգեր, 6. Սիրո երգեր, 7. Տխուր երգեր, 8. Խնջույքի, ուրախության, հարսանյաց, երգիծական երգեր, 9. Խառը բանաստեղծությունք:

Վերնագրերն իսկ հուշում են, որ Միանսարյանցը ջանացել է համակողմանի ներկայացնել հայ բարքերը, կյանք ու կենցաղի տարաբնույթ կողմերն արտացոլող երգերը: Բնագրերի դասակարգման նման եղանակը հեղինակի կողմից ինքնանպատակ չի կատարվել: Ինքնանպատակ չէ, հատկապես, «Հոգևոր երգերի» տեղադրումը 1-ին բաժնում:

19-րդ դարի երկրորդ կեսին հայ մտավորականության կողմից ժողովրդի տարանջատ հատվածներին համախմբելու, օտար ազդեցություններից զերծ պահելու, դաստիարակելու և կրթելու քայլեր էին արվում: Դրանք իրականացվում էին տարբեր ուղիներով: Մ. Միանսարյանցն ընտրում է ինքնատիպ ուղի: Նա փորձում է աստվածաշնչյան ոգուն և գաղափարներին հարազատ հոգևոր երգերի հրատարակմամբ աշխարհասփյուռ, գրեթե օտարացած հայության շրջաններում վերակենդանացնել առ Աստված ունեցած, մտքում ու հոգում անթեղված գաղափարներն ու զգացմունքները: Խոսքի և մեղեդու ներգործուն ուժը պիտի օգներ զգալու, վերապրելու գաղափարի սուրբ խորհուրդը, կորցրած հայրենիքը վերագտնելու և վերածնված տեսնելու հավատը: Նա բնագրերի դասակարգման 1-ին խմբում տեղադրել է 12 հոգևոր գործիչների կողմից աստվա-

ծաշնչյան մոտիվներով հորինված 38 երգ: Դրանք եզր կաթողիկոսի, Ներսես Շնորհալու, Ղազար ճահկեցու, Խաչատուր Կեչառեցու, Սովսես Քերթովի, Սիմեոն Երևանցու, Սերովբե Պատկանյանի, Հարություն Ալամդարյանի, Մեծն Մխիթար Սեբաստացու, Փեշտմալճյան Գրիգոր Վարժապետի, Պետրոս Ղափանցու հորինած երգերն էին: Միանսարյանցը ժողովածուում մեկտեղում է տարբեր դարերի (7-19-րդ դդ.) այն ստեղծագործողներին, որոնց համար Աստվածաշունչը եղել է ներշնչանքի աղբյուր, թե՛ իբրև ժամերգություն, թե՛ շարական, թե տաղ, կամ պատարագի, արևագալի և այլ բնույթի երգեր, քարոզներ: Դրանք տարաբնույթ սյուժետային ստեղծագործություններ են՝ նվիրված Քրիստոսի ծննդյան, խաչելության, հարության, համբարձման խորհրդին, ներծծված տիեզերական ուրախության, հրճվանքի, տխրության ու վշտի, Քրիստոսի հարությամբ՝ աշխարհի, կյանքի հարատևության հույսի և հավատի, Տիրամոր վերագտած բերկրանքի գաղափարներով:

Ժողովածուի 1-ին խմբում հոգևոր երգերի տեղադրման սկզբունքը ելակետային ու հեռանկարային է: Հաղորդակցվելով երգերին՝ հայ ժողովրդի տարանջատ հատվածները հետզհետե կմերժեման բուն աղբյուրին՝ Աստվածաշնչին: Վկայակոչելով գերմանացիներին, որոնք իրենց հարկի տակ պարտադիր կրում են միաժամանակ երգարան ու Աստվածաշունչ, Միանսարյանցը հոգևոր երգերի հրատարակմամբ փորձում է նրանց օրինակը տարածել հայ հասարակության կյանքում: Միանսարյանցի կողմից Աստվածաշնչի և երգարանի միջև շփման եզրերի ընկալումը պատահական չէ: Ըստ նրա՝ երգարանի բովանդակությունը պետք է համահունչ լինի Աստվածաշնչային պատվիրաններին, այն ևս պետք է բարեպաշտական ու բարոյակրթական բովանդակությամբ ծառայի հասարակության ամենալայն խավերին:

Յուրաքանչյուր խմբում տեղադրված բնագրերի ներքին բովանդակությունն առավել ակնառու դարձնելու նպատակով կազմել ենք համադրական աղյուսակներ: Թիվ 1 աղյուսակի տվյալներից պարզվում է, որ հոգևոր երգերի տակ զետեղված 38 երգեր հեղի-

նակը ներքին ստորաբաժանման է ենթարկել՝ հիմք ընդունելով եկեղեցական արարողակարգերը. ժամերգություններ՝ ճաշու ժամ, խաղաղական ժամ, երեկոյան ժամ, պատարագներ, նախատոնական շարականներ, շարական խնկարկության, սուրբ պատարագի, արևագալի երգեր, քարոզներ, տաղեր՝ նվիրված Ծննդյան, Զատկի տոներին և այլն: Աղյուսակի տվյալներից պարզվում է նաև, որ վերոհիշյալ երգերի հեղինակները 12 հոգևոր տարբեր աստիճան կրող հոգևորականներ են. կաթողիկոսներ, եպիսկոպոսներ, վարդապետներ, որոնց նպատակը հայ հոգևոր երգերի բազմացման ու կատարելագործման խնդրում եղել է միանշանակ ու միասնական: Աղյուսակի տվյալներից պարզվում է նաև, որ քանակային առումով մեծ թիվ են կազմում հատկապես Ներսես Շնորհալու երգերը: Հայտնի է, որ նրա երգերը մեծ ժողովրդականություն են վայելել: Սիրվել են հատկապես այն տաղերը, որոնք գրվել են Տերունական և Սրբերի տոներին երգելու համար: Երգերի դասակարգման Միանսարյանցի սկզբունքները լիովին համընկնում են նրա լուսավորական, բարեպաշտական գաղափարներին: Ըստ Միանսարյանցի՝ սկզբնապես հոգևոր երգերին, նրանց բուն էությանը մերժենալուց հետո միայն ընթերցողը պետք է հաղորդակից դառնա հայ կյանք ու կենցաղն արտացոլող այլ բնույթի երգերին:

ԱՅՈՒՄԱԿ 1

ՀՈԳԵՎՈՐ ԵՐԳԵՐ

Հեր. թիվ	Հեղինակը	Երգի վերնագիրը
1	2	3
1	<i>Սիմեոն Կաթողիկոս</i>	<i>Արի աստուած հարցն մերոց</i>
2	<i>Ներսես Կլայեցի (Շնորհալի)</i>	<i>Հիշեսցուք ի գիշերի զանուն քո, Տէր Առավոտ լուսոյ Այսօր անճառ լուսոյն ծագումն Նորաստեղծեալ բանն յանէից Արարչական բանին հրաման</i>

1	2	3
		Օրհնենք զքեզ, Հայր անսկիզբն Խաւարեցաւ լոյսն արևուն Չարչարակցեալ քեզ տիւ լուսոյ Նահապետին Աբրահամու Միաշաբաթ օր հանգստեան Նայեաց սիրով հայրդ զըթած Ի քնն հայցենք հայր գթութեանց
3	Եզր Կաթողիկոս	Յարևելից մինչ ի մուտս Եզնաւորք լոյս արարիչ Ծանապարհ
4	Խաչատուր Կեչառեցի	Խորհուրդ խորին՝ անհաս, անսկիզբն
5	Խաչատուր Կարնեցի	Յայս յարկ նուիրանաց ուխտի Տեառն տաճարի
6	Մովսես Քերթով	Խորհուրդ մեծ և սքանչելի Այսօր յարեաւ ի մեռելոց փեսայն անմահ Այսօր տօն է ծննդեան, աւետիս
7	Ղազար վարդապետ Ծախկեցի, Իեսոս Կաթողիկոս հայոց	Ղամպարափայլ Սրբոյ տօնիս աւետիս
8	Ս.Վ. Պատկանյան	Անհամեմատ և անսահման եղանակաւ յղացելոյդ Ի բարծունս երկնից՝ յարեւելս ուղղեալ Սաբեկայ ծառովն Նշանեցար առ Իսահակալ Յայգուն միաշաբաթին, յուղաբերքն լալագին Յուղաբերքն զան ի գերեզման
9	Ռ.Վ. Պատկանյան	Լալով Մարիամ յետս դարձեալ
10	Դ.Վ. Ալամդարյան	Անարատ գառին քառառաջ սեղան Յառաջ քան զբարերար արև երեւալ

1	2	3
11	Մեծն Մխիթար Սեբաստացի	Անճառ անհաս Ստեղծող գոյութեանց բնաւից
12	Փեշտմալճյան Գրիգոր Վարժապետ Պետրոս Վ Ղափանեցի Անանուն	Առաւօտ լուսաբեր Հայաստան երկրի Կանայք ամենայն քորք իմ սիրական Խաչի քո Քրիստոս երկրպագանեմք Շնորհեա Տեր ի գիշերի գերկնային գխադադութիւն Քրիստոս ի մեջ մեր յայտնեցաւ Մարիամ Մագդաղենին փարեր ի մեջ պարտիզին Իմ սիրտս էլ վառեցիր սիրովդ, սուրբ խանուն

Պատահական չէ հոգևոր երգերին անմիջապես հաջորդող օրորոցային երգերի տեղադրումը: Երեխայի դաստիարակությունը, ըստ Միանսարյանցի, պետք է սկսել օրորոցից: Օրորոցային երգերի բովանդակությունը պետք է համահունչ լինի բարեպաշտական գաղափարներին: Երեխան մանկուց պետք է ներշնչվի բարեպաշտական քարոզներով: Օրորոցային երգերի խմբում Միանսարյանցը տեղադրել է 6 հեղինակի (Ռ. Պատկանյան, Ս. Գնունի, Պ. Մաղաթյանց (Սեյյադ), Ս. Պեշիկթաշլյան, Գ. Պատկանյան, Խ. Գալֆայան) 8 օրորոցային երգերը: Աղյուսակ 2-ի տվյալներից պարզվում է, որ 1) տարբեր են հեղինակների մասնագիտական կազմը (հոգևորական, մանկավարժ, բանաստեղծ, աշուղ), բայց բոլորին միավորողը ազգային առաջադիր խնդիրներով մտահոգվելու նրանց ներքին ձգտումն է: 2) Հեղինակներն արական սեռի ներկայացուցիչներ են. փոքր-ինչ արտասովոր, քանի որ վերոհիշյալ ժողովրդական երգատեսակի կրողները կանայք են, մայրեր, որոնց կողմից երգերը հանպատրաստից հորինվել են երեխային քնեցնելիս: Հիշյալ ժամանակաշրջանում օրորոցային երգերը կրողներից անմիջապես գրառումներ կատարելը կապված էր բազում դժվարությունների հետ: Մայրն իր գավակին քնեցնելիս, առօրյա կյանք ու կենցաղի, ուրախության ու

վշտի մասին իր քնարական վերապրումները ազատ ու անկաշկանդ, բարձրաձայն չէր կարող արտահայտել: Ամենայն հավանականությամբ, հիշյալ հեղինակները ընտանեկան մեղ միջավայրում ունկնդրել են նրանց, սնվել այդ յուրօրինակ արվեստի բանաստեղծական ակունքներից, քանի որ վերոհիշյալ հեղինակների հորինումներում առավել քան հոգեհարազատ են հնչում ժողովրդական դարձվածներն ու լեզվական արտահայտչամիջոցները: Դրանք առավել տեսանելի դարձնելու նպատակով, ստորև ներկայացնում ենք Ռ. Պատկանյանի և Ա. Գնունու օրորոցային երգերից մեկական մնուշ.

*Օսկի խաչ վիզիդ քեզի պահապան,
Նարոտ կապելի ծարեն տեր պապան,
Օր, օր, օր, պալաս, օր, օր ու մանի,
Իմ սիրունիս քունը կըտանի:⁷¹*

Ռ. Պատկանյան

*Օր, օր, օր, օր իմ տատրակիս,
Օր, օր ասեմ զավակիս,
Օր, օր, օր իմ գեղեցիկդ,
Օրոր մաղթեմ բոլոր սրտով:⁷²*

Ա. Գնունի

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 2

ՕՐՈՐՈՑԱՅԻՆ ԵՐԳԵՐ

Չեր. թիվ	Հեղինակը	Երգի վերնագիրը	Թարգմ. այլ լեզուներով
1	2	3	4
1	Ռափայել Տեր- Գաբրիելյան Պատկանյան	Քուն եղիր պալաս աչքդ խուսի արա Աղասու մոր երգը	

⁷¹ Քնար հայկական, էջ 111:

⁷² Նույն տեղում, էջ 112:

1	2	3	4
2	Ս. Գնունի	Նմջե ով իմ սիրուն մանկիկ	
3	Պ.Տ.-Յ. Մադա- թյանց	Էս կուրացած աչքերովս միշտ քեզի տեսնալ եմ ուզում	
4	Սկրտիչ Պեշկեթաշյան	Հանգիր մանուկս աչոք վրժիտ	
5	Տ. Գաբրիել Պատկանյան	Քընե, քընե, սիրուն որդի, քու մոր սրտին ըսփոփանք	
6	Խորեն Գալֆայան	Նմջեա դու քաղցրիկ իմ հրճվանք և սեր	Ֆրանս. թարգմ.
7	Անանուն	Մայր և որդի. Անուշ քնակն աչերն առեր	

Հետագայում հայ բանահավաքների կողմից նմանատիպ օրորոցայինների բազմապիսի տարբերակների գրառումները հիմք են ծառայում վերոհիշյալ 6 հեղինակներին համարելու օրորոցային երգերի առաջին գրառողներ: Օրորոցային երգերի կրողի խնդիրը, անշուշտ, գիտակցվում էր Միանսարյանցի կողմից: Նա քաջատեղյակ էր նաև, որ վերոհիշյալ հեղինակները օրորոցայինների բարոյակրթական դերի ու նշանակության գիտակցմամբ են անդրադարձել այդ երգատեսակին: Խորեն Գալֆայանի կողմից գրված օրորոցային երգի հետևյալ՝ «... Որդի, սա զայս ծնանի, երանի հայկազն մոր, երանի» տողին կից, ծանոթագրության մեջ Միանսարյանցը նշում է. «Երբ մայրերը այսպիսի հոգով մեծացնեն յուրյանց զավակներին, երբ այսպիսի զգացումներով հայ կանայք և հայ աղջկունք ոգևորեն յուրյանց արանց, փեսաներին և պաշտողներին, այնժամ մեր դրությունը առավել նախանձելի ու երևելի կլիներ»:⁷³

Ժողովածուի դասակարգման 3-րդ բաժինը կազմում են «Հասարակաց (ռամկական) երգերը»: Հիշյալ խմբում ընդգրկված երգերի ժողովրդական բնույթը ընդգծելու նպատակով խորագրին կից Միանսարյանցը ներկայացրել է նրանց օտարալեզու անվանումները. «Vie Volkslieder, Les chansons populaire», «Народные песни»:

⁷³ Զնար հայկական, էջ 125-126:

Վերոհիշյալ տերմինների ըմբռնման խնդրում հայ իրականության մեջ չկար դեռևս հստակություն: «Ռամկական» անվանումը գալիս էր 19-րդ դ. 2-րդ կեսին ժողովրդական ստեղծագործության մասին գոյություն ունեցող ոչ հստակ պատկերացումներից: Ժողովրդական ստեղծագործությամբ զբաղվողներն այդ յուրօրինակ մշակույթը որոնում էին միայն խուլ գյուղերում, հասարակության որոշակի շերտ կազմող ռամիկների միջավայրում, որոնք չնայած անհաղորդ էին գրին ու գրականությանը, սակայն աչքի էին ընկնում բանավոր նյութի անսպառ իմացությամբ և նրանց բերանից լսված ստեղծագործությունները դիտվում էին իբրև ազգային մշակույթի մի յուրօրինակ դրսևորում: Բանասացն իբրև ստեղծագործող անհատ չէր գիտակցում: Չէր գիտակցվում, որ նմանատիպ ստեղծագործությունների կրողներ կարող են համարվել և հասարակության բազմաշերտ խավերը: Ի տարբերություն իր նախորդների, Միանսարյանցն առաջին անգամ փորձ է արել ինքնատիպ մոտեցմամբ վերոհիշյալ երգերը առանձին խմբավորմամբ դասակարգելով, ընդգծել նրանց ժողովրդական բնույթը: Սա բնավ չի նշանակում, թե նա ժողովրդական բանահյուսության նկատմամբ ուներ հստակ պատկերացում: Նա ևս իր նախորդների նման ժողովրդական երգերի կողքին ընդգրկել է և հեղինակային ստեղծագործություններ, քանի որ հստակեցված չէր ժողովրդական և ժողովրդական ոճով գրված ստեղծագործությունների միջև գոյություն ունեցող տարբերությունները:

Ուշագրավ է, որ աշուղներին ևս անվանել են «ռամիկ»: «Սայաթ-Նովան, – գրում է Մ. Միանսարյանցը, – վերջին ժամանակների ժողովրդական ռամկական երգիչներից ականավորներից միսն է»:⁷⁴

Չնայած հստակեցված չէին Միանսարյանցի և այլ հրատարակիչների պատկերացումները բուն ժողովրդական ստեղծագործությունների հանդեպ, այնուամենայնիվ, նրանց նախնական փորձերը, որոնումները նպաստել են հետագայում ժողովրդական բանահյուս-

⁷⁴ Զնար հայկական, էջ 587:

սության մասին պատկերացումների հստակեցմանն ու լիովին գիտակցմանը:

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 3

ՀԱՍՄԱՐԱԿԱՑ (ՌԱՄԿԱԿԱՆ) ԵՐԳԵՐ

Հեր. թիվ	Հեղինակը	Երգի վերնագիրը
1	2	3
1	Անանուն	Ավադ, ըզԼեօնն ասեմ Սուգ դստեր մեծի իշխանի
2	Ստեփան վարդապետ	Երգ Ջուղայեցվոց
3	Անանուն	Ի նավակոծեալն ի ծովուն Վանա Մեկ եպիսկոպոս մի նոր այգի տնկեր է Աղամ նստեր դուռն դրախտի
4	Հակոբ Պատրիարք Նալյան	Ողբ մոր ի վաղամեռիկ որդին Իմ արեգակն խավարեցավ
5	Սարգիս Տիգրանյան	Հեյ, մեկդի բացեք մեյդան
6	Անանուն	Երգ հարսին Երգ հարսանյաց փեսայի
7	Անանուն	Պանդուխտ առ կռունկ Ողբ կաքավու Վանեցոց երգ կաքավու
8	Անանուն	Երգ արագիլի Մանուկն և ջուրն Ծերն ու նավն Երգ երեխայից Արջ, աղվես և գայլ Տաղս խաղալիք է ի չախու Այ իմ մարգրտե շարոց Կիւզել մի ես երեկ տեսայ Հորես էկավ, մեկ-մեկ ուտի Սիրական քուրիկներ, դարոսը ձեզի Սամավարը պատվական է Նորին, նորին Նազարեք
9	Անանուն	

1	2	3
10	Ռ.Տ.Գ. Պատկանյան	Չըստիկ, պստիկ գաճաճ մութ
11	Սնանուն	Եկեք, բարեկամք, եկեք Հավար Չուլո, մաղաթ Չուլո Ա տղա, դու հեր իս, մեր իս
12	Տիգրան Ամիրճանյան	Պանդուխտ վասպուրականցին յուր ընկերին
13	Սնանուն	Համբարձման երկուշաբթին Արեգակ, արեգակ, դուս արի Էգուց կիրակի է

Աղյուսակ 3-ի տվյալներից պարզվում է, որ Միանսարյանցը վերոհիշյալ խմբում տեղադրել է 34 միավոր քնարական տարաբնույթ երգեր (պատմական, մանկական, սիրո, հարսանեկան, երգիծական, կենցաղային):⁷⁵ Ի դեպ, Ղ. Ալիշանի «Ռամկական երգք հայոց», Մ. Միանսարյանցի «Քնար հայկական» և Ա. Մնացականյանի «Միջնադարյան ժողովրդական երգեր» ժողովածուներում զետեղված համանուն որոշ երգերի հեղինակային պատկանելության և վերնագրերի ընտրության խնդրում կան հակասական տվյալներ: Աղյուսակում նշված «Ողբ մոր ի վաղամեռիկ որդին» և «Իմ արեգակն խավարեցավ» երգերը Մնացականյանը վերագրում է անհայտ հեղինակներին:

Միանսարյանցը, բացի տողատակի նշումներից, ցանկում ևս հաղորդում է բնագրին վերաբերող տվյալներ: Ցանկում վերոհիշյալ երգերի հեղինակ է նշում Հակոբ Պատրիարք Նալբանին. «Շատ երևելի հեղինակների անունները, – գրում է Միանսարյանցը, – գտել ենք հարցանելով զանազան անձանց և զանազան հազվագյուտ տալագրությանց մեջ որոնելով: Գրքի ցանկից և բնագրի բովանդակությունից կարողացողքը կարող են տեսնել, թե բացի քանի մը երգի, որոնց հեղինակների անունը մենք չկարողացանք ստուգությամբ իմանալ, բոլոր մնացորդ հատվածների և երգերի հեղինակների անունները և

⁷⁵ Հիշյալ խմբում զետեղված է նաև 144 միավոր խաղիկ, որոնք ընդգրկված չեն աղյուսակում:

մականունները նշանակված են ստուգությամբ»:⁷⁶ Երգերի վերնագրերի մեջ կա անհամապատասխանություն Ղ. Ալիշանի և Մ. Միանսարյանցի հրատարակությունների միջև: Ղ. Ալիշանը վերնագրերը ընտրել է ելակետ ընդունելով ստեղծագործության 1-ին տողը, մինչդեռ Միանսարյանցը երգի բովանդակությունից ելնելով է ընտրել վերնագիրը: Օր. Մ. Միանսարյանցի ժողովածուում «Ողբ Ջուղայեցոց» երգը Ղ. Ալիշանի ժողովածուում վերնագրված է «Ափսոս քեզի հայոց խեղճիկ ժողովուրդ»:

ԱՂՅՈՒՍԱԿ 4

ԱԶԳԱՅԻՆ (ՀԱՅՐԵՆՅԱՑ) ԱԶԳԱՍԻՐԱԿԱՆ ԵՎ ԶԻՆՎՈՐԱԿԱՆ ԵՐԳԵՐ

թիվ	Հեղինակը	Երգի վերնագիրը	Թարգմ. այլ լեզուներից հայերեն	Թարգմ. հայերենից
1	2	3	4	5
1	Միք. Նալբանդյան	Աարսափելի երազ տեսա այս գիշեր Մեր հայրենիք քշվառ, անտեր Հիմի՜ էլ խոսենք, եղբայրք, հիմի՜ էլ Հայկ ու Տիգրանին հիշենք միշտ եղբարք Քեզ ողջուն գվարթուն		
2	Ռ.Տ.Գ. Պատկանյան	Արաքսի արտասուքը Հիմի՜ էլ լռենք, եղբարք, հիմի՜ էլ Թե իմ ալևոր հերքս սննային Օտարուհի և հայ երիտասարդ Հայկ ու Լևոնին մոռանանք, եղբարք		Նույնը՝ Ֆրանսերեն

⁷⁶ Քնար հայկական, էջ ԺԷ:

1	2	3	4	5
3	Տ.Գաբր. Պատկանյան	Երգ ՚ի դեմս քաջին Վարդանա Յուլունսն Շամիրամայ		
4	Ս. Շահագիզյան	Պարզ գիշեր էր Հառաջ, հայություն, հառաջ ազգություն		
5	Միեր Մսերյան	Մեր քաջ հայոց զորություն		
6	Միսկին Բուրջի	Էջմիածին խիստ սիրուն պայծառ տեսի		
7	Աշըղ Շիրին	Երբ գորաց Տերն Աստված օգնել կուզե որբ ազգին Ախ, իմ փոքրիկ բուրաստան, ափսոս, անջուր մնացիր		
8	Մ. Թադիսյան	Գյուղական աղջիկ եմ ես զամբյուղաշեն		
9	Ս. Նազարյանց	Մայրենի լեզու		Թարգմ. գերմա- ներենից
10	Ս. Պ. Պ. Փափագյան	Դեռ նոր հայրենիք. դեռ նոր ազգություն Գարուն Հայաստան զա ծաղկապսակ Հայրենյաց սիրով վառված վեհ սրտեր Առ Հայաստան		
11	Հ. Գ. Սվաճյան	Արիք Հայկազունք, հառաջ ընթանանք		
12	Ս. Հ. Ֆելեկյան	Ոչ զվարթ գարուն, ոչ օր մի սիրուն Թե իմս հայրենյաց քնար սգավոր		
13	Պ. Մ. Պեշիկթա- շյան	Օհ, ինչ անուշ և ինչպես գով Երգ հայրենի		
14	Հ. Ս. Վանան- դեցի	Հայաստան, երկիր դրախտավայր		

1	2	3	4	5
15	Խ.Վ. Գալֆայան	Անձուկը հայրենեաց Օհ, յիշեցեք գճայաստան Աղօթք վասն հայրենեաց Օրհնեալ, որ սիրեն ըզհեզ Հայաստան		Նույնը Ֆրան- սերեն Նույնը Ֆրան- սերեն
16	Վահունի	Տեսիլ. աշնան վերջերում, նոյեմբեր ամսին		
17	Ներսես Մեզպուրյան	Երգ միության		
18	Նշան Զոհրապյան	Գերեզմանք հայոց Ողջույն քեզ, օ դաշտ և սիրուն սպիունք		
19	Ս. Ոսկանյան	Զծով չափե թող գիտուն Երգ մի զորականի		Թարգմ. հունգա- րերենից (Մովսես Բուդադյան),
20	Ա. Բրոֆֆերիո	Երգ պատերազմի		Թարգմ. իտալե- րենից
21	Հայնե	Գրենադերներ Զինվորի երգ		Թարգմ. գերմանե- րենից (Ս. Բուդադյան, Թարգմ. ռուսերենից (Գ. Դոդո- խյանց)
22	Ս.Ս. Անդրեասյան	Տարագիր հայ զինվոր		
23	Պ. Մադաթյանց	Վասն Հայաստանի Հրավիրանք Հայաստանի Ի դիմաց Հայաստանի Ի դիմաց յուրաքանչյուր		

1	2	3	4	5
		Հայկազնի		
		Բարք ու վարք օրիորդաց		
		հայոց Արարատյան աշխարհի		
24	Տիկին Ռսկի Մադաթյանց	Առ Հայաստան		
25	Ս.Շահագիզյանց	Ազգային վիճակ		
26	Ղ. Ալիշան	Հայոց աշխարհիկ Հայ հայրենիք Մասիսու սարերն Հրազդան (Զանգի) Շուշանն Շավարշանա Պլպուլն Ավարայրի Աշոտ Երկաթ ի ծովուն Սևանա Լուսնկային գերեզմանաց հայոց Ողբամ զքեզ Հայոց աշխարհ		
27	Հ. Մելիք Հակոբյանց	Մտածությունք Ախթամարա ծովակի եզերքը		
28	Եղիշե	Տիկնայք փափկասունք		Նույնը ռուսե- րեն
29	Անանուն	Հայրենիք Պուլպուլն՝ ի հագեր ի յոտքին կոշիկ Գողթան երգ Նուեր առ քնար հայկական		

Աղյուսակ 4-րդի տվյալներից պարզվում է, որ Միանսարյանցն ընդգրկել է 29 հեղինակի 61 երգ, 4 անանուն: Քանակային առումով մեծ թիվ են կազմում Միք. Նալբանդյանի, Ռ. Պատկանյանի, Ղ. Ալիշանի, Պ. Մադաթյանցի (Սեյադ) ստեղծագործությունները: Դա

պատահական չէ. ազգային հայրենասիրական շնչով գրված նրանց ստեղծագործությունները համահունչ էին Միանսարյանցի հայացքներին ու գաղափարներին: Հիշյալ խմբում ընդգրկված են նաև աշուղ Շիրինի, Միսկին Բուրջիի ստեղծագործությունները: Հայտնի է, որ ազգային հայրենասիրական թեման 19-րդ դ. 50-60-ական թվականներին հատկապես մեծ տեղ է գրավել աշուղների ստեղծագործություններում: Նրանք իրենց քնարը ծառայեցրել են ժողովրդին, իրենց ստեղծագործություններով ոգևորել հասարակության ամենալայն խավերին: Աղյուսակի տվյալներից պարզվում է, որ Միանսարյանցը հիշյալ խմբում ընդգրկել է նաև հայ ազգային հայրենասիրական ստեղծագործությունների օտարալեզու թարգմանությունները (Խորեն Գալֆայանի «Անծուկը հայրենեաց», «Օ հիշեցեք զՀայաստան», «Աղօթք վասն հայրենեաց», «Օրհնեալ, որ սիրեն զհիմնդ Հայաստան», Ռ. Պատկանյանի «Արաքսի արտասուքը», «Վարդան Մամիկոնյանի երգը», «Թե իմ ալևոր հերքս սևանային», «Օտարուհի և հայ երիտասարդ», «Հայկ և Լևոնին մոռանանք» ստեղծագործությունների ֆրանսերենի թարգմանությունները, Եղիշեի «Տիկնայք հայոց»-ի ռուսերեն թարգմանությունը): Աղյուսակի տվյալներից պարզվում է նաև, որ Միանսարյանցը հիշյալ խմբում ընդգրկել է նաև օտար հեղինակների ազգային հայրենասիրական և զինվորական թեմաներով գրված ստեղծագործությունների հայերեն թարգմանությունները («Մայրենի լեզու», գերմաներենից՝ Ստ. Նազարյանց, «Երգ մի զորականի» հունգարերենից՝ Մովսես Բուդաղյան, Ս. Բրոֆֆերիոյի «Երգ պատերազմի»՝ իտալերենից, Հայնեի «Գրենադերներ»՝ գերմաներենից, «Զինվորի երգ» ռուսերենից Գ. Դոդոխյանց):

ՈՒՍԱՆՈՂԱՑ ԵՐԳԵՐ

Հեր. թիվ	Հեղինակը	Երգի վերնագիրը	Թարգմ. այլ լեզուներից
1	2	3	4
		<i>Առ մայրենի լեզու</i>	
		<i>Ուսանող</i>	<i>Թարգմ. գերմաներենից Ք.Տ.Պ. Պատկանյան</i>
		<i>Ուսանողի կյանքը</i>	<i>—, —</i>
		<i>Ուսանողաց երգ</i>	<i>Թարգմ. լատիներենից Ավագյանց</i>
		<i>Ուսանողի բարևը</i>	<i>Թարգմ. գերմաներենից՝ Ք. Պատկանյան</i>
		<i>Ուսանող</i>	<i>Թարգմ. գերմաներենից Ռ.Տ.Գ. Պատկանյան</i>
		<i>Կրամբաքուլի</i>	<i>Թարգմ. ռուսերենից Ք. Պատկանյան</i>
1	<i>Համբարձում Վ. Փափազյան</i>	<i>Զծեգ որդիք Արամեան</i>	
		<i>Երգ ուխտի</i>	<i>Թարգմ. գերմաներենից՝ Խ. Ավագյանց</i>
		<i>Հին շոր</i>	<i>Թարգմ. ֆրանսերենից Ք. Պատկանյան</i>
		<i>Կենաց բաժակ</i>	<i>—, —</i>

Մ. Միանսարյանցը դասակարգման հաջորդ խումբը վերնագրել է «Ուսանողաց երգեր»: Վերնագրին կից նշվել են նաև հիշյալ երգատեսակի օտարալեզու անվանումները (Studenten Lieder, Студенческие песни): Օտարալեզու անվանումների վկայակոչումը հավաստում է, որ հիշյալ երգատեսակը կենցաղավարվել է գերմանացի և ռուս ուսանողների միջավայրում: Աղյուսակ 5-ի տվյալներից պարզվում է, որ 1. Երգերը հիմնականում այլ լեզուներից կատարված թարգմանություններ են («Ուսանող», «Ուսանողի կյանքը»,

արվել: Խնջույքը, ուրախությունը, հարսանիքը, երգիծանքը խորհրդանշում են աշխարհիկ կյանքի բուն խորհուրդն ու էությունը, աշխարհիկ կյանքի հանդեպ մարդու հոգում ու մտքում անթելված ներքին, հոգևոր պահանջները, որոնք բավարարվել են հիշյալ առիթների դեպքում և միշտ եղել են վիպասանների, գուսանների ներշնչանքի աղբյուր: Աղյուսակի տվյալներից պարզվում է, որ հիշյալ խմբում ընդգրկվել են 21 հեղինակի 34 ստեղծագործություն, 9 անանուն և երկու երգ թարգմանված գերմաներենից («Հարբած մարդու երգ»՝ Գ. Դոդոխյանցի, «Ծխախոտի երգ»՝ Բ.Տ. Պատկանյանի թարգմանությամբ):

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 6

ԽՆՋՈՒՅՔԻ, ՈՒՐԱԽՈՒԹՅԱՆ, ՀԱՐՍԱՆՅԱՑ

ԵՎ ԵՐԳԻԾԱԿԱՆ ԵՐԳԵՐ

Հեր. թիվ	Հեղինակը	Երգի վերնագիրը	Թարգմ. այլ լեզուներից
1	2	3	4
1	Բ.Տ.Գ. Պատկանյան	Հայրոց գինի Աղեն տա՛նն է Հարբած մարդու երգ	Թարգ. գերմաներենից Գևորգ Դոդոխյան
2	Պ. Մադաթյանց	Սև միրուք, սպիտակ միրուք, կարմիր միրուք և չալ միրուք Մատռվակ, գինի տուր Վասն գինւոյ և արբեցութեան Անցյալ գիշեր երազում, դովլաթ բաժանողն միմակ Պատվելի աշըղ Շիրին Սին քանի դարդիմանդ տղերք Պարտական մնա նա օր դատաստանին	
3	Հակոբաստճյան	Կադրիլ, դուք մեջեն ես քովեն	

1	2	3	4
4	Պ.Վ. Ղափանցի	Առաւոտեան քաղցր և անոյշ հովերն Տաղ ուրախութեան Փութա առ մեզ, նախշուն կաքալ	
5	Պաղտասար Դպիր	Երգ ուրախութեան Գարունն է բացուեր	
6	Տ.Գ. Պատկանյան	Հարսանիք Արտաշիսի և Սաթինկան	
7	Մ. Նալբանդյան	Առօրյա աշխարհի, ի՞նչ ես գոռում, ի՞նչ ես խնդրում	
8	Յ. Սարգսեանց	Դուն մի վախճալ, Քարփուշքա	
9	Միքայել Սարկավազ	Արևելք առաջին Ծխախոտի երգ	Թարգ. գերմա- ներենից՝ Ք. Պատկանյան
10	Ադամ Նաղալով	Յորժամ եղև գարուն, արև ծագեցալ	
11	Ս. Շահագիզյանց	Խնդրեմ վեր կացեք, եղբարք անգին	
12	Միսկին Բուրջի	Կաժդիյ դեն, կաժդիյ չաս, դուշա մայա	
13	Սայաք-Նովա	Ամեն սագի մեջն գոված	
14	Ազբար Ադամ	Ես չեմ ուզում էս թավուր փիս մահուտը Ես մի սիրեկան կուզեմ, դարդից խաբարդար ըլնի Էժ, փող եմ տվել, տուն չի գալիս չալ էժն Էժան տեսա, էնդուր առա կաղ էժը	
15	Աշըղ Շիրին	Ախ, Հովհաննես վարդապետ, ի՞նչ ասեմ ձեր աքլորին	
16	Մ.Թադիստյանց	Ուլ էիր և տիկ դարձար	

1	2	3	4
17	<i>Մկրտիչ Եպիսկոպոս Բաղիշեցի (Նաղաշ)</i>	<i>Տաղ ուրախութեան</i>	
18	<i>Սարտիրոս Խարահիսարցի</i>	<i>Այսօր տոնենք, ծեզ ավետիս</i>	
19	<i>Հ. Եփրեմ Վ. Ջազեճեան</i>	<i>Երգ Բաքուի, կամ բարեկենդանի</i>	
20	<i>Հ. Ներսես Վ. Շյուքուրյան</i>	<i>Բարեկենդան</i>	
21	<i>Ս.Վ. Պատկանյան</i>	<i>Սիրով սուրբ Հոգւոյն կապակցեալ Նոր ճախշուանցիք</i>	
22	<i>Անանուն</i>	<i>Տաղ գատկի Ինչու կու լաս դուն, գառնիկ Հայոց գինի Վարդը բացվել ա ծաղկոցին Գինի, խաղող գքեզ գովել պիտի Երգ, սեր և գինի Չսպուխիս քեթև ծուխ Արտուտիկն դընէր վեղար Առյուծ և էշ</i>	

Հաջորդ խմբում ընդգրկվել են սիրո երգերը: Այստեղ տեղ են գտել 17 հեղինակի 29 երգ, որից 4-ը թարգմանված է ռուսերենից («Վկա է աստղը կեսգիշերային», «Դևի երդումը» Մադաթյանցի թարգմանությամբ, «Մայրիկ, իմ աղունիկ»՝ Զ. Պատկանյանի թարգմանությամբ, «Մերթ խոսակցիս, մերթ լուռ կաց դու»՝ Գ. Աղափիրյանցի թարգմանությամբ): Աղյուսակ 7-ի տվյալներից պարզվում է, որ վերոհիշյալ երգերից քանակապես առավել հարուստ են հայ աշուղների երգերը (Շիրին, Գուրջի Նավե, Թուրինջ, Սայաթ-Նովա, Ագբար Ադամ, Միսկին Բուրջի, Սեյադ: Ժողովածուում ընդգրկված բոլոր երգերում հնչում է սիրո հավերժության գաղափարը:

ՍԻՐՈ ԵՐԳԵՐ

Հեր. թիվ	Հեղինակը	Երգի վերնագիրը	Թարգմ. այլ լեզուներից
1	2	3	4
1	Մ. Պեշկեպաշ- յան	Եղբայր եմք մեք	
2	Աշղղ Շիրին	Սիրո եղբայր, ինձ մտիկ տուր Մուխամբազ Վկա է աստղը կեսգիշերային	Թարգմ. ռուսերենից Ս. Մադաթյանց
		Դևի երդումը	—, —
3	Ս. Ոսկանյան	Ժամադիր տեղի	
4	Դ. Միրիմա- նյանց	Հայոց աղջիկներ Մայրիկ իմ աղավնիկ, լույս արեգական	Թարգմ. ռուսե- րենից Զ. Պատ- կանյան
		Մերթ խոսակցիս, մերթ լուռ կաս դու	Թարգմ. ռուսե- րենից Գ. Աղա- փիրյանց
5	Հ.Վ. Ալամդա- րյան	Երկու ձեռին երկու մոմ	
6	Գուրջի Նավե	Իմ սիրտս աղ ես արել	
7	Աշղղ Թուրինջ	Առ սիրականն Նոր բախար ես գովելի Ով, իմ սիրելի, մեկ մոտս արի Տասն ու հինգ օր եկած բոլորված լուսին	
8	Բագրատունի	Ես սիրում եմ ձեզ	
9	Սայաթ-Նովա	Ուստի՜ գու քաս, դարիք բլբուլ	

1	2	3	4
		Դուն էն գլխեն խմաստուն իս Արի ինձ անգաճ կալ Առանց քեզ ին՝ չ կոնիմ սոյբաթն ու սազը Արի համով դուլուդ արա Բլբուլի հիտ լաց իս էլի	
10	Ազբար Ադամ	Արի, հոգի ջան Ասում ես դիմացիդ ո՞նց դիմանամ	
11	Ս. Շահագի- զյանց	Աղջկա երգ	
12	Պ. Մադաթյան	Թամամ աշխարհքումը չկա մին, անմեան ջան, քեզի պես	
13	Միսկին Բուրջի	Ամեն միտս ընկնելով էն յարս իմ Սիրական, սիրական	
14	Գ. Բարխուդա- րյանց	Կապույտ երկնքում աստղեր են փայլում	
15	Պաղտասար Դպիր	Ի ննջմանեդ արքայական զարթիր նագելի իմ	
16	Շիլլեր	Օհ, թող փորձե, ով յուր անձը միշտ կապում է	Թարգմ. գերմաներենից

«Տխուր երգեր» խմբում Միանսարյանցն ընդգրկել է 16 հեղինակի 40 երգ, 3 երգ անհեղինակ: Վերոհիշյալ խմբում ընդգրկված են նաև երգերի օտարալեզու թարգմանություններ («Աղբատ կին» ֆրանսերենից, «Երազ», «Լուսին», «Վայր ընկնող աստղեր» բնագրի լեզուն նշված չէ, թարգմանությունները կատարվել են Մ. Նալբանդյանի կողմից, «Ինձ համար չէ գարնան գալը», «Վերջին վարդ» գերմաներենից՝ Վ. Սուլթանյանց, Շիլլերի «Մտածությունք», «Յովհաննայի հրաժարվելը» գերմաներենից՝ Գ. Բարխուդարյանց, «Վարդի հոտը» ռուսերենից՝ Ջալալյանց, «Երգ Աղբատին» գերմաներենից անհեղինակ):

«Տխուր երգեր» - ուն տեղ են գտել մոր, հայրենիքի, սիրած
 էակի, հարազատի նկատմամբ կարոտի ու վշտի քնարական վերապ-
 րումները:

ԱՂՅՈՒՍԱԿ 8

ՏԽՈՒՐ ԵՐԳԵՐ

Հեր. թիվ	Հեղինակը	Երգի վերնագիրը	Թարգմ. այլ լեզու- ներից
1	2	3	4
1	Ս. Շահագիզյանց	Երգ մեռնող հայրենասիրի երազ Իտալուհիք և իտալացիք Հայաստան և մորա որդիքը Այն երազ էր Գերի հայի աղոթքը Վայր ընկնող աստղեր Աղքատ կին Երազ Լուսին	Թարգմ. Ս. Նալ- բանդյանի Թարգմ. ֆրանսե- րենից՝ Ս. Նալբան- դյանի Թարգմ. Ս. Նալ- բանդյանի —, —
2	Ս. Նալբանդյան	Հայ մարդու հայրենիքը	
3	Ս. Պ. Պ. Փափազյան	Հառաչանք	
4	Հ. Ալեքսանդր Արարատյան	Անի քաղաքին հայոց	
5	Ռ. Տ. Գ. Պատկան- յան	Իմ երգը Մշակ Իմ սոխակին Գանգատ Երկու քույր Վերջին գարուն	

1	2	3	4
6	Ս. Ստեփանյանց	Աղքատ աղջիկ Ինձ համար չէ զարման գալը Վերջին վարդ Մի բուռն հող Երգ աղքատին Ստածությունք	Թարգմ. Բ. Պատկանյանի Թարգմ. գերմաներենից Բ. Պատկանյանի Թարգմ. գերմաներենից Վ. Սուլթանյանցի Թարգմ. գերմաներենից Գ. Բարխուդարյանցի
7	Շիլլեր	Հովհաննայի հրաժարվելը	Թարգմ. գերմաներենից Գ. Բարխուդարյանցի
8	Դ.Վ. Ալամդարյան	Անուրջք Սուգ դատեր Յեփրայեայ	
9	Խ. Աբովյան	Աղասիի երգը	
10	Ազբար Ադամ	Երգ ի վերա խորասուզման Արկուռի գեղ	
11	Աշղ Շիրին	Ողջուն հրաժարական Սուխամբազ Վարդի ոստ	Թարգմ. ռուսերենից Ջալալյանցի
12	Գրոսսի	Երգ բանտարկելոյ	Թարգմ. (լեզուն՝ անհայտ, Ս.Վ.)
13	Գ. Դողոխյանց	Ծիծեռնակ, ծիծեռնակ	
14	Անանուն	Տաղ՝ ի Ռոստոմ բեգ Ես գիտեի զաշխարս ինձ մուլք է տված Առանձնություն	

Մ. Միանսարյանցը երգերի դասակարգման վերջին «Խառը բանաստեղծությունք» խմբում ընդգրկվել է 20 հեղինակի, թվով 32 երգային նմուշ: Խմբում ընդգրկված են հոգևոր, ազգային հայրենասիրական, սիրո, երգիծական, խնջույքի երգեր:

Հիշյալ խմբում կան նաև այլ լեզուներից հայերեն թարգմանված երգեր (Լերմոնտովի «Մարգարե, սկսյալ այն օրից, երբ հայրն երկնքից», «Հրեշտակ», «Եղևնի», Ժուկովսկու «Կալանավորը», ռուսերենից թարգմ. Հ. Համազասպյանի, «Շիլլերի մի քանի խոսքը. դուք կամենո՞ւն եք ետ տանել մեզ»՝ գերմաներենից, թարգմ. Թ. Լալազարյանի, «Ուստի՞ գաս, բնակդ եթերական», ռուսերենից՝ Հ. Համազասպյանի): Մեծ թիվ են կազմում աշուղներ Չամչի Մելքոյի, Զիչիկ Օղլանի, Ջերբեր օղլու, Շիրինի, Նիրանու ստեղծագործությունները:

ԱՂՅՈՒՄԱԿ 9

ԽԱՈՐ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹՅՈՒՆՔ

Հեր. թիվ	Հեղինակը	Երգի վերնագիրը	Թարգմ. այլ լեզուներից
1	2	3	4
1	Գր. Գալաստախյան	Տաղ՝ ի սուրբ Աստվածածին Մարիամ	
2	Ռ. Պատկանյան	Ցուպը ծեռին Խրատ հայ հեղինակին Մայրաքաղաքում կրթված հայ աղջիկ Մայրաքաղաքում կրթված հայ երիտասարդ Օրորք Հայաստանի Հայ և հայություն	
3	Պ. Մաղաթյանց	Դիւի սուտ ասող Ամենայն արարածք ունին աստիճան Վաղնջուց ժամանակաց նկարագիր	

1	2	3	4
		Վասն զովասանք սիրող մարդկանց	
		Վասն այնոցիկ, որք ականոց դնելով և ֆրանսերեն խոսելով զինքեանս գիտուն համարեն	
4	Ս. Նալբանդյան	Վասն յանիրավ ուտողաց Ազատ Աստվածն այն օրից	
		Դաշնակ յառաջին ներկայացման հայկական թատրոնին	
5	Ս. Բուդաղյանց	Հիշողություն, Աստղիկ ունեի ես իմ երկնքում	
6	Ս. Ոսկանյան	Գաբրիկ	
7	Տ.Գ. Պատկանյան	Առավոտյան երգ շինականաց	
8	Լերմոնտով	Մարգարե	Թարգմ. ռուսե- րենից
9	Ս.Վ. Պատկանյան	Ասրսեցուցիչն զորաց երկնից Պաշտելի, տոնելի գահ սուրբ Գրիգորի	
10	Համֆի Մելքո	Ի վերայ ավերման Տփխիս քաղաքի	
11	Քիչիկ Օղլի	Ի վերայ մահ ցաւոյ ի Տփխիս	
12	Զերգեր Օղլի	Վահան և Մեսրոպ	
13	Հար. Ոստանիկ	Մարդկային հայեցվածք	
14	Շիրին	Այգեպան, ի՞նչ ես անում, Համբը բուրաստան չի լինիլ Վասն անգութ արծաթոյ	
15	Նիրանի	Ի հանդեպ «Ասում ես աշխարհը դիմի ինձի զովական են ասում» պարոն Շիրինի խաղին	
16	Կարապետ	Գաղթականություն ի 1828 ամի	
17	Շիլլեր	Դուք կամենում եք ես տանել մեզ	Թարգմ. գերմա ներենից (Լալազարյանց)

1	2	3	4
18	Լերմոնտով	Չրեշտակ	Թարգմ. ռուսերենից Չ. Համազասպանցի
		Եղևնին	—, —
19	Ժուկովսկի	Կալանավոր	—, —

* *

*

Մ. Միանսարյանցի կողմից բնագրերի դասակարգման որոշակի սկզբունքների կիրառումը պատմամշակութային, գիտաճանաչողական կարևոր նշանակություն ունի՝ 1. երգերի այլալեզու թարգմանությունների տեղադրմամբ նա նպաստել է ոչ միայն տարբեր ժողովուրդների մշակութային փոխադարձ կապերի սերտացմանը, հաղորդակցմանն ու ճանաչմանը, այլև փորձել է երգերում արտահայտված համամարդկային առաջադեմ գաղափարների հաղորդմամբ դրանք կյանքի կոչել և իրագործել: 2. Չնայած ժողովածուում ընդգրկված երգերի մեծ մասի հեղինակային բնույթին՝ Միանսարյանցը երգերի դասակարգմամբ, խմբավորմամբ որոշակի վերաբերմունք է ստեղծել առանձին երգատեսակների նկատմամբ՝ նպաստելով հետագայում բանահավաքների մասնագիտական կողմնորոշումներին ու վերոհիշյալ երգատեսակների ժանրային ընկալումներին:

* *

*

«Զնար հայկական»-ը բնագրերի մատուցման սկզբունքներով գրեթե չունի իր նախատիպը: Բնագրերին կից ծանոթագրություններում կազմողի հաղորդած օժանդակ տվյալներն ու տեղեկություններն օգնում են նյութի կենցաղավարման, ձեռքբերման ուղիների լուսաբանմանը: Բնագրերին կից տրված ծանոթագրություններն

աչքի են ընկնում հետազոտական բնույթով, գիտավերլուծական ինքնատիպ քննարկումներով: Մ. Միանսարյանցը բնագրերը հրատարակելիս նրանցում կամայական փոփոխություններ չի կատարել: Բնագրերում պահպանված է բարբառային բառերի հնչյունական արտասանական ճշգրիտ պատկերը: Բառիմաստի բացատրություններից բացի նա անդրադարձել է նաև բնագրերում առկա որոշ բարբառային բառերի քերականական վերլուծություններին: Օր. բնագրերում հաճախ հանդիպող «հարանց», «Գրոց» բառերին կից, տողատակում նշել է. *«Թիֆլիզու բարբառում մե քանի բառերն հոգնակի սեռական և տրական հոլովներում պահպանել են գրոց անց վերջավորությունը և ասում են հարանց, իրանց, դիփունանց և այլն: «Գրոց» եզականի սեռական հոլովի, ոյ վերջավորությունը Թիֆլիզու բարբառում դառնում է ու, չեն ասում մարմնոյ, մարդոյ, լոյս, քոյր և այլն, բայց մարմնու, մարթու և այլն»*⁷⁸ կամ՝ *Վեր կօծիմ – ածիլ բայն մե քանի բառերու հետ միավորվելով գոյացնում է զանազան բայեր – փուլ ածիլ, ման ածիլ և այլն*:⁷⁹

Միանսարյանցը բնագրերին կից, տողատակի ծանոթագրություններում ներկայացրել է ավելի քան 500 հատուկ անունների, աշխարհագրական տեղավայրերի, սրբավայրերի, երկրագործական, կենցաղային առարկաների, երաժշտական գործիքների, տարազի մասին տվյալներ:

Այդ ամենը տեսանելի դարձնելու նպատակով բերեմք որոշ նմուշներ.

1. Դիցաբանական կերպարներ

Ոսկինայր – այսպես ասվում է Անահիտ, զգաստության և մաքրության աստվածուհին հայերի, հեթանոսական ժամանակներումը: Սորան պաշտում էին հեթանոս հայերը զանազան գավառներումը, Եկեղյաց գավառի մեջ, Տարոնում, Արտաշատումը և այլն:⁸⁰

⁷⁸ Քնար հայկական, էջ 455:

⁷⁹ Նույն տեղում, էջ 457:

⁸⁰ Նույն տեղում, էջ 187:

Կռոնոս – հին հունաց ժամանակի չաստվածը, որին կծկացնեն ալեգարդ ծերունու նման, ձեռքին գերանդի, մանգաղ:⁸¹

2. Աշխարհագրական տեղավայրեր

Խորասան – Իսպահան – պարսից երկրումը:⁸²

Պալեստինա – ավան փոքր, մերձ ի Աղեքսանդրիա քաղաք Պիեմոնտի, ուր մեծամեծ նահատակությունս արար Վիկտոր Էմմանուել ընդդեմ պիտակավորված Ավստրիացվոյ յամին 1859:⁸³

3. Անձնանուններ

Ջոյիսոս – հույն ճարտասան, Ամֆիպոլիս քաղաքից, Մակեդոնիայում, Փիլիպոս թագավորի ժամանակում, որ յուր չափազանց և անտանելի կշտամբասիրությամբ, որով հարձակվում էր մանավանդ Դոմեթրոսի «Իլիականի» վերա, և այս պատճառով ստացել է անուն՝ «հռետորական շուն», հետո ժամանակներում տվել է յուր անունը բոլոր չարամիտ կշտամբասերներին:⁸⁴

4. Հանդերձանք, տարազ

Վերջավորք, ծուպք – կերպասյա ժապավեն՝ կարյալ ի ծայրս կամ զգեստ հանդերձից:

Գյուլզազ – վարդագույն մետաքս, վարդերանց մետաքս ծիրանագույն:

Վալեն – հագուստ մետաքսյա:

Կապտածղիկ – Ռուսաստանի համալսարաններում սովորող ուսանողների պաշտոնական հագուստ:

5. Երաժշտական գործիքներ

Սազ – գործիք:

Բաս – գործիք վիճո, վեճ:

⁸¹ Նույն տեղում, էջ 198:

⁸² Քնար հայկական, էջ 253:

⁸³ Քնար հայկական, էջ 253:

⁸⁴ Նույն տեղում, էջ 265:

Երաժշտական գործիքների մասեր

Սիմպոդովատիկ կամ պոնձե թել – գործ է ածվում նվագարանի համար:

6. Ժողովրդական երաժիշտների անվանումներ

Աշուղ – պարսկերեն աշղ, ասում են ազգային բանաստեղծներուն, որք նվագարան ածելով երգում էին իրանցմեն գեղջուկ լեզվով շարադրած, երբեմն ևս հանկարծ ասած խաղեր են:

Սուղնի, մյուղաններ – երաժիշտ, երգեցողք:

7. Դեղաբույսերի անվանումներ լատիներեն համարժեքներով

Բանգ – Hyosciamus բույսն և նրանից շինած դեղն է, արևելքից առհասարակ ամեն տեսակ քնեցնող դեղին ասում են բանգ, որն որ արաբացվոց հռչակավոր գիտնականի էբն Բայթարի խոսքով պատրաստվում է տերևից և սերմից երեք տեսակ Hyosciamus բույսի՝ H. albus, H. aureus, H. reticulatus, էս վերջին տեսակից շինում են եղել ամենից թմրեցնող ու քնեցնող բանգն:

Փենճենկյուշթ – հինգտերևուկ բանջար:

8. Թռչուններ

Սալամ կամ սալամբ – պտրարտահամ թռչուն, զոր հիշեն մեր նախնիք ալ՝ ի Զայաստան:

Արօս կամ զարօշ – Սագե մեծ թռչուն մը, թևերը գունավոր, որ գտվի ի Զայաստան:

9. Երկրագործական, կենցաղային իրերի, առարկաների անուններ
Խուփ – արորի կամ մաճի երկաթ:

Տխտմորաման – խմորի մայայի անոթ:

Տուճ – մեծ կուժ:

Փալուզա – բարակ հյուսով շինած:

Կթղա – գինու աման:

Մաղազա – շտեմարան, մթերանոց, նկուղ, մառան:

Շիրմայի – փղոսկր:

Քուֆթա դալիյա – անուշահոտ քուֆթա, պատվական քուֆթա:

Չավլըզ – ընկույզ Զնդկաստանի, համեն:

Վերը բերված տվյալներն ինքնանպատակ չեն տեղադրվել ժողովածուի տողատակերում: Բնագրերի սկզբնաղբյուրային դերի գիտակցումն է նպատակամղել Միանսարյանցին վեր հանելու դրանց բազմաբնույթ կողմերը լուսաբանող տվյալներ:

Նրա կիրառած սկզբունքները օրինակ են ծառայել հետագա հրատարակիչներին: Դրանք այսօր էլ չեն կորցրել իրենց արդիականությունը:

Մ. Միանսարյանցն իր «Քնար հայկական» ժողովածուում ընդգրկած բնագրերի ձեռք բերման ուղիների մասին հաղորդել է կարևոր տվյալներ, որոնք բարձրացնում են հիշյալ ժողովածուի գիտապատմական, աղբյուրագիտական արժեքը: *«Ձանազան ձեռագիր երգարաններ, տետրակներ և երգոց թերթեր, – գրում է Մ. Միանսարյանցը, – որ ստացա պ. Հայրապետ Գևորգյան Սուքիասյանից (Աշտարիսանցի), ավագ սարկավագի որդի, տեղույս ավագ քահանա Տեր Գրիգոր Գրիգորյանցից (Նոր Նախիջևանցի) և ավագ սարկավագ Մկրտիչ Պողոսյանից»:*⁸⁵ Առաջաբանում հաղորդած տվյալներից պարզվում է, որ բնագրերին կից տողատակում նշված ծանոթագրությունները ոչ միայն իր սեփական վերլուծությունների, դիտարկումների արդյունք են, այլև՝ *«...մնացածները մենք քաղել ենք այն աղբյուրներից, որոնցից առած ենք բնագրերի հատվածները: Այսպես. Սայաթ-Նովայի երգերի բառերի մեկնությունքը առած ենք պ. Հախվերդյանի գրքից: Սեյադի, Ազբար Աղամի, աշղղ Շիրինի և Նիրանիի երգոց բառերի մեկնությունքը պ. Ոսկան Հովհաննիսյանի խմբագրությունից և այլն»:*⁸⁶ «Սուգ դստեր մեծ իշխանի» երգի տողատակին նա նշում է. *«Տպելու ուղարկել է Գալուստ Շերմազան-*

⁸⁵ Քնար հայկական, էջ ԺԲ:

⁸⁶ Նույն տեղում, էջ ԺԷ:

յանը, Ալամդարյան Հարություն վարդապետի աշակերտ Տիխիստո Ներսիսյան վարժարանում»:⁸⁷

Որոշ բնագրերի հեղինակային պատկանելությունը ճշտելու, վերստուգելու նպատակով նա հետևողականորեն, գրքի հրատարակությանը զուգընթաց, շարունակել է իր պրպտումները: «Ծիծեռնակ, ծիծեռնակ» հանրահայտ երգի տողատակին նշում է. «Այս երգի հեղինակի մասին զանազան կարծիքներ կան, ոմանք կարծում են, թե հանգուցյալ երջանկահիշատակ Ներսես Ե էր սոցա հեղինակը, յուր Բեսարաբիա եղած ժամանակը: Սյուսները այս երգն ընծայում են Դորպատու ուսանող, հանգուցյալ Ասկարյանցին, որ ավելի հավաստի է: Երրորդները ասում են, թե պ. Դոդոխյանցի հեղինակությունն է և այլն»:⁸⁸ Ժողովածուն հրատարակելուց հետո Միանսարյանցը ճշգրիտ տեղեկություն է ստանում երգի հեղինակային պատկանելության մասին և առանձին ծանոթագրությամբ ներկայացնում գրքի վերջում: «Մեր «Քնար հայկական» գրքի տպագրությունն արդեն բոլորովին վերջացած էր և տված կազմարարին, – գրում է նա, – երբ որ այս սեպտեմբերի 18-ին հասավ Պետերբուրգ, Պյատիգորսկ քաղաքից պ. Դոդոխյանցը: Սորանից իմացանք, որ «Ծիծեռնակ, ծիծեռնակ»-ը պ. Գևորգ Դոդոխյանցի սեփական հեղինակությունն է, գրած 2 հունվարի 1854 թ. Դորպատ: Եղանակն առած է Բաշկիրեցվոց «Մակլաչկա, մակլաչկա» (լատտալիայտ) երգի եղանակիցը, որ Դոդոխյանը լսել էր Դորպատ եկած բաշկիր պատերազմողներից: Աշտարակ բառը այս երգի մեջ շատերին կարծել տվեց, թե երգի հեղինակն է Ներսես 5-րդը (իբրև աշտարակցի) կամ հանգուցյալ Ասկա-

⁸⁷ Նույն տեղում, էջ 133:

⁸⁸ Քնար հայկական, առանձին ծանոթություն, էջ 1:

րյանցը (թեպետ վերջինը վաղարշապատցի էր): Դողոխյանցը գործ է ասել ոտի համար միայն».⁸⁹

Վերոհիշյալ տվյալները աղբյուրների նկատմամբ հրատարակիչ Միանսարյանցի դրսևորած լրջմիտ վերաբերմունքի ու պատասխանատվության վկայություններ են:

* *

*

Մ. Միանսարյանցի «Զնար հայկական» ժողովածուում հրատարակված բնագրերի մեծ մասը իբրև վստահելի ու արժանահավատ սկզբնաղբյուրներ վաղուց ի վեր մտել են գիտական շրջանառության ոլորտ՝ նպաստելով հայագիտական տարբեր բնագավառների հետազոտական աշխատանքներին: Մանուկ Աբեղյանը հայ ժողովրդական խաղերին նվիրված ուսումնասիրության մեջ՝ անդրադառնալով խաղերից ամբողջական երգեր հորինելու ժողովրդական հնարամիտ եղանակներին ու ձևերին, իբրև սկզբնաղբյուր վկայակոչում է «Զնար հայկական»-ում տեղ գտած մաստարեցի Զուլոյին նվիրված 43 քառյակները, որոնք ժամանակի ընթացքում բանասացների կողմից հմտորեն միահյուսվելով, շաղկապվելով իրար հիմք են դարձել մի ամբողջական, ծավալուն երգի վերաստեղծմանը: Հիմք ընդունելով վերոհիշյալ ստեղծագործությունը՝ Մ. Աբեղյանը վեր է հանել տարբեր ժողովածուներում, տարբեր անվանումներով հրատարակված դրա բազմաթիվ տարբերակները («Լուրիկի երգ», «Ջավախքի բուրնունք», էջ 20-22, «Թուխ փուշով աղջկա երգ», «Ազգագրական հանդես», Է-ը, էջ 144, «Բուրիկ Մայրամ», «Վանա սագ», Բ, էջ 29, «Ալաջա պար», «Համով-հոտով», էջ 320 և այլն): «Լևոնի երգ» պատմական բնույթի ստեղծագործության ծագման, զարգացման խնդիրները լուսաբանելիս Մ. Աբեղյանը դարձյալ հենվում է Միանսարյանցի «Զնար հայկական»-ում տպագրված վերոհիշյալ երգի մասին հաղորդված տվյալների վրա: Աս. Մնացականյանը «Հայկական միջնա-

⁸⁹ Նույն տեղում:

դարյան ժողովրդական երգեր» աշխատության մեջ անդրադառնում է «Քնար հայկական»-ում տեղ գտած բնագրերին: Ա. Ղանալանյանը իր «Առածանին» կազմելիս, ի թիվս այլ աղբյուրների, նյութեր է քաղել նաև «Քնար հայկական»-ից: Ռ. Գրիգորյանը իր «Հայ ժողովրդական օրորոցային և մանկական երգեր» խորագիրը կրող ժողովածուում ևս իբրև սկզբնաղբյուր վկայակոչել է վերոհիշյալ ժողովածուն: «Քնար հայկական»-ը իր սկզբնաղբյուրային արժեքը պահպանում է և այսօր. այն իր աղբյուրագիտական նշանակությամբ աջակից կլինի նաև հետագա սերունդների հետազոտական աշխատանքներին:

8. ՄԻՔԱՅԵԼ ՄԻԱՆՍԱՐՅԱՆՑԸ՝ ՀԱՅ ՄՏԱՎՈՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԳՆԱՀԱՏՄԱՄԲ

Մ. Միանսարյանցի գործունեությունը իր կենդանության ժամանակներից առ այսօր ըստ արժանվույն է գնահատվել գիտական լայն շրջանների կողմից: Սույն աշխատության 1-ին բաժնում մենք անդրադարձել ենք Մարկոս Աղաբեկյանի կողմից նրա մարդկային առաքինությունների, լայնախոհության ու բանիմացության մասին տրված գնահատականներին: Առանձնակի ջերմությամբ է նրա մասին գրել նաև Ստ. Մալխասյանցը: 1880 թ., Մոսկվայում հրատարակվող «Փարոս Հայաստանի» հանդեսում նա հրատարակել է իր իսկ կողմից գրված «Ժամանակակից հայկազունք» վերնագրով մահախոսականը: Հոդվածին կից տեղադրված է նաև նրա լուսանկարը՝ «Ազգասեր Միքայել Մեսրոպի Միանսարյանց» մակագրությամբ: «Հայկազուն» և «ազգասեր» բառերի մեջ ամփոփված են Մ. Միանսարյանցի հմայքի, նկարագրի ողջ խորհուրդն ու գաղտնիքը:

Ստորև ներկայացնում ենք Մալխասյանի հոդվածն առանց կրճատումների, քանի որ նրանում միափյուսվում է Միանսարյանց մարդու, ազգային և հասարակական գործչի, մշակութաբանի դիմապատկերն ամբողջությամբ:

«Միքայել Միանսարյանցն այն հազվագյուտ անձերից է, որոնց մեջ գաղափարականն ու բարի առաքինությունն անկորուստ միանում են, առանց մեկ-մեկի ոչնչացնելու: Նա յուր մանկության հասակից մինչև յուր վերջին շունչը ազատ հոգի և ազատ հայացք ուներ: Նա վերին աստիճանի մարդասեր, համաշխարհաքաղաքացի էր: Նորա առատությունից օգտվում էին անխտիր կարոտյալք, բայց մի օր էր անցնում, որ նա յուր սիրելի ազգին վերա չմտածեր: Նա նախ մարդ էր և հետո հայ: Որչափ նա եկեղեցականների պակասությունները և եկեղեցական զեղծմունքները հարվածում էր, նույնչափ ևս քնքույշ սեր ուներ դեպի ազգային եկեղեցին, որի բազմաթիվ հա-

վաստիքը հայտնի են նոցա, որոնք բախտ են ունեցել հանգուցյալի հետ փոքրի շատե կենակցելու: Նորա սիրած գաղտնիքներն էին շիտակություն, ազգասիրություն, գործունեություն, բարեգործություն: Իսկ շողորորթություն, բամբասանք, կեղծավորություն, դավաճանություն նորա սչքում մահու չափ մոլություններ էին: Նա սովոր էր միշտ դառն ճշմարտություններ ուղղակի մարդու երեսին ասելու, առանց ակնածելու որևէ պարագայից, այլ հավասար խտրությամբ հանդիմանում էր յուր ծառային և յուր պատվավոր հյուրին: Նույն չափ գիտեր նա պատվել հասարակ ռամկի մարդկային պատիվը, որ չափ մի երևելի պետքական մարդի, այս իսկ պատճառով նա յուր դեռահաս զավակների հետ վարվում էր ինչպես չափահասների հետ, ամեն մի բանի պատճառը բացատրելով, համոզելով և փոքր հասակից ցուցանելով նոցա ակտիվ և ազատական գաղափարներով: Նա չէր խնայում պարսավել նաև յուր մտերիմ բարեկամների պակասությունները և ազնվաբար գովում էր նաև թշնամիների լավությունները: Յուր շահը հասարակաց շահից միշտ վար էր դասում:

Միքայել Մեսրոպի Միանսարյանցի գրական գործունեությունն արտահայտում է նույնպիսի աչալրջություն, գործնականություն և ազատամտություն: Ներկա դարում ռուսահայոց գրական աստղերի մտերիմ և սրտակից բարեկամ է և գործակիցը: Մարդ նորա գրածները կարդալիս մոռանում է, թե գիրք է յուր ձեռքի բռնածը, այլ կարծում է, թե ինքը հեղինակը խոսում է, այնչափ անբռնադատ և բնական է նորա լեզուն, յուր բազմաթիվ խորհրդածությունները, որ մտցնում է յուր ամեն հրատարակությունների ամեն մի անկյունը, լի են առողջ, հասուն և գործնական մտքերով, որոնք այժմ նոր են երևան գալիս մեր գրականության մեջ: Ազգային դաստիարակության մասին մի զգոն ծրագիր կազմել է նա ի միջի այլոց յուր «Քնարի» վերջաբանության մեջ (հավելված 1-31), տասներկու տարի առաջ, որ մինչև այժմ չի հնացել և դեռ երկար ժամանակ չի հնանար, և երանի թե նոր կարդացողները շատանային և ըստ այնմ գործեին: Բոլոր կյանքը դրած ազգի դաստիարակության օգտին վրա, անդադար աշխատում էր և յուր անխոնջ աշխատության պտուղները եղան

ի թիվս բազմաթիվ հոդվածների և թարգմանական հրատարակությունների «Զնար հայկական», որ մինչև ցայժմ ևս լավագույն հավաքածու է ազգային երգերի, «Կանոնավոր և վայելուչ գրության պատմություն և տեսություն» և օրինակները, որոնց մեջ զարմանալի համբերությամբ մշակել է դպրոցական մանկավարժությունը գրության տեսակետից, մանրամասն ուսումնասիրել է տառերի և այլնի պատմությունը և վերջապես յուր գործերի պսակը՝ «*Bibliographia caucasica e transcaucasica*», և Կովկասի և Անդրկովկասի մեջ և միասին եղած հսկա գրականության մանրամասն ցանկն է, որի մասնավորապես հայկական մասն ավելի ճոխ է և որով նա եվրոպական նշանակություն ստացավ: Ափսոս միայն, որ յուր այդ երկասիրության 1-ին հատորը միայն կարողացավ հրատարակել, իսկ երկրորդ հատորը, որի նյութերը պատրաստ են և մեծամասամբ կարգի դրված իզուր նորան սպասում է այժմ, որ լույս տեսնի և բանասիրաց հետաքրքրությունը հագեցնե: Յուր ընտանիքի վերա ունեցած հոգը և անդադար գործունեությունը հանկարծ կարճեցին նորա կյանքը ի վնաս ազգիս և ի սուգ յուր բազմաթիվ անկեղծ բարեկամների: Հանգուցյալ Միանսարյանցը ունի լիակատար իրավունք ասելու մեզ բանաստեղծին հետ.

Ազնիվ ընկեր չմոռանաս,
Անդավաճան ջերմ սիրով,
Ես սիրել եմ իմ հայրենիք,
Գնա և դու նույն շավղով».⁹⁰

Մ. Միանսարյանցի գործունեությունը բարձր է գնահատել նաև հայագիտության մեծ երախտավոր Լեոն: «Միքայել Մեսրոպյան Միանսարյանցը, – գրում է Լեոն, – մի շատ ինքնուրույն, հետաքրքրական դեմք է մեր գրականության մեջ: Միանսարյանցը օֆիցեր է, բայց զինվորական ծառայությունը չէր արգելում նրան լինել մի լավ ազգասեր հայ, տոգորված առաջադիմական գաղափարներով: Հայոց գրականությունը, հայ ժողովրդի կրթությունը այն

⁹⁰ «Փարոս Հայաստանի», Մոսկվա, 1880, թիվ 2, էջ 79:

նվիրական գործերն էին, որոնց ծառայելու համար նա չխնայեց իր համեստ, գրական ընդունակությունների անշեշ եռանդը: Մ. Միանսարյանցը, որքան մենք գիտենք, սկսեց գրել «Մեղուի» մեջ: Բայց այդտեղ էլ, Մանդինյան քահանայի հնապաշտական շրջանում, նրա գրվածքի մեջ երևում է թարմ, առաջավոր հոսանքների ազդեցությունը: «Յյուսիսափայլի» մեջ Միանսարյանցը տույեց նախ մի գեղեցիկ հոդված հրապարակախոսության մասին: Այդտեղ նա անգլիական ազատ մամուլի օրինակով ցույց էր տալիս, թե որպիսի մեծ նշանակություն ունի քաղաքակրթության գործում անկախ և համալսարանական հրապարակական քննադատությունը: Մերկացնել ազգի պակասությունները չէ նշանակում անպատվել, կործանել ազգը, այլ՝ ծառայել նրան ազնվությամբ, բարյացակամությամբ»:⁹¹

Լեոն բարձր է գնահատել հատկապես Միանսարյանցի՝ «Յյուսիսափայլում» տպագրված այն հոդվածը, որում նա ողջունում է 1861 թ. գեներալ Երեմիա Արծրունու ղեկավարությամբ Թիֆլիսի հայերի կողմից մշակված և Մատթեոս Կաթողիկոսի հաստատած Ներսիսյան դպրոցի կանոնադրությունը՝ սահմանադրությամբ դպրոցին տրված ինքնավարության, դպրոցների վարչության կազմում ժողովրդի մասնակցության խնդիրների առաջաշումը. «...լուսավոր մտքերի և դավանությունների մարդ էր Միքայել Միանսարյանցը, – գրում է Լեոն: – Հասարակական գաղափարների այն եռանդուն, փայլուն ժամանակի մի գեղեցիկ երևույթն էլ այդ զինվորականն էր, որ նվիրված էր իր ազգի մտավոր վերածնության գործին: Այդպիսի երևույթ մեզանում շատ քիչ է տեղի ունեցել»:⁹² Լեոնի մի այլ վկայությունը հավաստում է, որ Մ. Միանսարյանցը ժամանակին ունեցել է իր գաղափարական ընդդիմությունը: «Իբրև ժամանակի առաջադեմ ոգուն հետևող մի համակրելի մարդ, – գրում է Լեոն, – Միանսարյանցը ազգային լուսավորության գործի մեջ ահագին նշանակություն էր տալիս կնոջ կրթությանը և պահանջում էր, որ այդ կրթության վրա մեզանում ամենամեծ ուշադրությունը դարձվի: Բայց Միանսարյան-

⁹¹ Լեո, Ստեփանոս Նազարյանց, հ. II, Թիֆլիս, 1902, էջ 224:

⁹² Նույն տեղում, էջ 224-227:

ցը իր աշխարհայեցողություններով հայրերի դասակարգին էր պատկանում և Արծրունին չէր կարող համակրել այդ մտքերին, որ հայտնում էր նա կանանց կրթության մասին: Այդ պատճառով էլ նա հերքում էր Միանսարյանցի մի քանի հայացքները՝ անվանելով նրանք հին սերունդի հայացքներ»:⁹³

Միքայել Միանսարյանցի մատենագիտական գործունեությանը հանգամանորեն անդրադարձել է Ռաֆայել Իշխանյանը իր «Հայ մատենագրության պատմության» 1-ին հատորում: Հեղինակն արժեքավորում է նրա «Կովկասի և Անդրկովկասի մատենագիտություն» աշխատության բնորոշ առանձնահատկությունները և նշում հատկապես հայ մատենագիտության պատմության բնագավառում ներդրած նրա անուրանալի ծառայությունները: Միքայել Միանսարյանցի հրապարակախոսական գործունեությանը անդրադարձել է Աշոտ Հովհաննիսյանը իր «Միքայել Նալբանդյան» աշխատության 2-րդ հատորում: Մ. Միանսարյանցին համարելով Ստ. Նազարյանցի քաղաքական համախոհը՝ Աշոտ Հովհաննիսյանը հանգամանորեն բացահայտում է հայ ազգային, քաղաքական ինքնորոշման խնդրում Միանսարյանցի որդեգրած դիրքորոշումները: «Քնար հայկական» ժողովածուի 100-ամյա հոբելյանին բանագետներ Արտաշես Նազինյանը և Ալվարո Ղազիյանը թերթերում հանդես են եկել հոդվածներով:

Միքայել Միանսարյանցի մանկավարժական յուրատիպ սկզբունքները, հայացքներն ու տեսակետները մնում են դեռևս չլուսաբանված:

⁹³ Լեո. Երկերի ժողովածու, հ. VI, Երևան, 1987, էջ 326:

Մ. Միանսարյանցը ժողովածուն կազմելիս օգտվել է 46 անուն տպագիր և ձեռագիր աղբյուրներից, որից 6-ը պարբերական մամուլ, 40-ը՝ ձեռագիր և տպագիր տաղարաններ, բազմաբնույթ ժողովածուներ: Հեղինակի նախընտրած բնագրերի հրատարակման ժամանակագրությունն ընդգրկում է 1840-1860-ական թվականները: Մատենագիտական ցանկի ամբողջական նկարագրությունը տես «Քնար հայկական», էջ ԺԱ-ԺԷ:

9. ՄԻՔԱՅԵԼ ՄԻԱՆՍԱՐՅԱՆՑԻ ՄԻ ՔԱՆԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ

Ստորև ներկայացվող նամակները հասցեագրված են Ալեքսանդր Երիցյանին, նրա կնոջը՝ Սրբուհի Երիցյանին, Սմբատ Շահագիզյանցին, որոնց ջանքերով գրացուցակներ են կազմվել և ուղարկվել Մ. Միանսարյանցին:

Նամակների բովանդակությունը մեկ անգամ ևս հավաստում է, որ Մ. Միանսարյանցը իր գաղափարական համոզմունքներով համարվել է Ստ. Նազարյանցի հավատարիմ զինակիցն ու բարեկամը: Նամակներից պարզվում է նաև, որ Միքայել Միանսարյանցը Շրեբերի «Բուսաբանական և անասնաբանական» բառարանի օրինակով հավաքագրել է գերմաներեն և լատիներեն բուսաբաններին վերաբերյալ նյութեր, որոնք չի կարողացել ավարտին հասցնել: Նամակները հրապարակվում են մասնակի կրճատումներով:

Մեծարգո բարեկամ Ալեքսանդր Երիցյան ⁹⁴

Նոյեմբերի վերջի օրերը Տիֆլիսեն իմ դուրս գալոց առաջ, ասացիք, որ ինձ համար արտագրել եք տվել մի օրինակ, թե Ձեր սեփական դպրատունեն, թե առհասարակ հայ տպագիր գրյանց ցուցակը հավաքած Ձեր աշխատությամբ քանի մի աղբյուրներից և կամենում էիք անձամբ հասուցանեք ինձ սույն ցուցակը: Երբ ժամանակից հետո վերոհիշյալ առաջարկությունը կատարելու ոչինչ արգելք չի պատահել, կըխնդրեի տեսրակը հանձնեիք իմ մորեղբայր Ալեքսան Արահանյան Զարտաշյանցին ինձ հասուցանելու համար: Խնդրեմ խորին հարգանացս հավաստիքը հայտնեք Ձեր տիկնոջը:

Միքայել Միանսարյանց

19 հունվարի 1878, Ս. Պետերբուրգ

⁹⁴ Չարենցի անվ. Գրականության և արվեստի թանգարան, Գ. Լևոնյանի ֆոնդ, թիվ 2755-2756:

Շատ-շատ շնորհակալ եմ որքան ցուցակի համար, առավել ևս Ձեր թանկագին ու համակրական տողերի համար: Կինս շնորհակալ է Ձեր հիշատակի համար, և խնդրում է Ձեզ ընդունեք նորա խորին հարգանաց ողջույնը:

Իմ ամենախորին մեծարանք
Խոնարհ ծառա Ձեր
Միքայել Միանսարյանց

20 մարտի 1878
Ս. Պետերբուրգ

Հարգելի բարեկամ Ալեքսանդր Երիցյան ⁹⁶

Ձեր ինձ ցույց տված բարեկամական ցույցերը համարձակութուն են տալիս նույնպես բարեկամաբար հայտնել զանգատողությունս:

«Փորձի» մեջ կարդացի Ձեր հոդվածի 1 մասը հանգուցյալ բարեկամիս՝ Ս. Նազարեանցի մասին և եթե Ձեր անունը չլիներ ստորագրված, պիտո է կարծեի, թե՛ Յեզյանց-Սանասարյանց-Հովհաննիսյանցի տված տարագով է գրված:

Հագիվ թե վաղ չէր այդպիսի հայացքով հոդված հրատարակել այսպես շուտ և այն ժամանակ, երբ որ հանդիսագրությունը ներկայացրեց հանգուցյալին իբրև զորեղ ներգործիչ, այն այժմ շարունակող սնապաշտության դեմ, որի գորությունը դեռ այնքան ուժեղ է ոչ թե մեզ պես թույլ դեռևս ազգի մեջ, այլ Եվրոպայում անգամ:

⁹⁵ Չարենցի անվ. Գրականության և արվեստի թանգարան, Գ. Լևոնյանի ֆոնդ, թիվ 2755-2756:

⁹⁶ Տես նույն տեղում, 2755-2757:

Մեղադրում եք, որ հանգուցյալը չը կարողացած թարգմանելու բառերը դուրս է թողել: Ինչո՞ւ եք զարմանում: Յույց տվեք մի հայ գիտնական գործ, որ այդ բոլոր բառերը հավաքած են, կամ մի գիտնական, որ բուսաբանության, անասնաբանության և բոլոր բառերի նշանակությունները գիտնար մեր մեջ: Գերմանացի Շրեբերի հետ մի պայման կապեցի, որ իրավունք ունենամ նորա քարտեզները բուսաբանական, անասնաբանական հայոց (դժվար ընթեռնելի-Ս.Վ.) հրատարակել: Ես զանազան հնարքներով հավաքել եմ՝ի ժողովածու հայ-գաղ. գերմ. լատին բուսաբանների վերոբերյալ բառերը, կարծեմ թե շատ մեծ պիտո լինի, բայց դեռ չեմ կարողացել կարգի բերել այսպես բառարանը: 1878 թ. դիմեցի Վիեննայի և Վենետիկի Մխիթ. Միաբանություններին, խնդրելու նոցանից (դժվար ընթեռնելի-Ս.Վ.), որով նոքա կարողանան համագործակցել Շրեբերի, գերմանական կամ գաղղիական բնագրի թարգմանությունը անել, որը շատ համառոտ է, միմիայն բառերից է բաղկացած, բայց վերոհիշյալ միաբանությունները չը համաձայնեցան, ասելով, որ դժվարանում են բառերի նշանակությունները հայերեն գտնել:

Խորին հարգանքը կբարևեն բոլոր մերոյեմք
Ձեր պատվական ամուսնուն
Մ. Միանսարյանց

1879

Ս. Պետերբուրգ

Հարգելի բարեկամ Սմբատ Սիմոնյան Շահազիզյանց⁹⁷

Սահակյանց ձեռք առաքեցի Ձեզ 2 օր. Bibliographia, կորսված օրինակների տեղ, որոնց մինը պիտո է հասանի: Ինստիտուտի գործոց մեջ խնդրեմ իմանաք Կարապետ Յեզյանցի որ թվականին

⁹⁷ Չարենցի անվ. Գրականության և արվեստի թանգարան, Գ. Լևոնյանի ֆոնդ, թիվ 692:

ուսումը ավարտելը, որ աստիճանով: Կինս և զավակներս Ձեզ կըող-
ջունեն: Ինքս հիվանդ եմ և շատ թույլ:

Պ. Երիցյանին գրեցի նամակ Ս. Նազարյանցի կենսագրության
մասին, հայտնելով, թե և սխալ է հայացքը և եթե ճիշտ էլ լիներ, սխալ
է այժմ այդպիսի քննություն հրատարակելը և ավելացրի, եթե նորա
անունը չը լիներ ստորագրված, կը կարծեի, թե Յեզյանց-Սանասար-
յան-Հովհաննիսյանցի հանձնարարական տարազով է գրված այն-
պիսի հատվածը:

Ս. Միանսարյանց

6 փետրվար, 1880

Ս. Պետերբուրգ

Светлана Варданян

Микаэл Миансарянц

Жизнь и деятельность

Резюме

В истории армянского просветительского движения 50-60-ых годов XIX в. достойное место занимает выпускник Московской Лазаревской семинарии, а затем юридического факультета С. Петербургского университета и Императорского Кавалерийского училища, офицер русской армии, общественный и культурный деятель, фольклорист, библиограф и публицист Микаэл Миансарянц (родился в 1830 г. в Тифлисе, умер 1880 г. в Петербурге).

В Петербурге Миансарянц развернул широкую издательскую деятельность. Он опубликовал работы по проблемам национального образования и фольклористики. Важность подобной деятельности была обусловлена необходимостью просвещения армянского народа и воспитания его в духе национальных традиций, нарушенных в сложившихся историко-политических условиях. Для становления и развития армянской фольклористики большую роль сыграл сборник "Лиризм Армении" (1868 г. в Петербурге на армянском языке) в котором лирические произведения и другие материалы всесторонне охватывают различные стороны армянской жизни и быта, обряды, обычаи. Он являлся членом Русского Географического общества. Откликаясь на его программу, он составил специализированный вопросник, охватывающий статистический материал о численности армян в мире, об их предпочтительных занятиях, склонностях к науке и культуре и т.д. Большую часть своей непродолжительной, но напряженной творческой жизни он провел в столице Имперской России, которая наложила свой высокий духовный отпечаток на формирование его политического, общественного и культурного мировоззрения.

Svetlana Vardanyan
Life and activity of Mikael Miansaryants
RESUME

Mikael Miansaryants (born in 1830, Tiflis, and died in 1880, St. Petersburg) graduate of Moscow Lazarev seminary, than law faculty of St. Petersburg University and Emperor's Cavalry College, officer of Russian army, social-cultural public figure, folklorist, biographer and publisher has his worthy place in lightening movement of Armenian history from 50-60s' of 19th century.

In St. Petersburg Miansaryants opened wide publishing work. He printed works on national educational problems and folklore. The importance of such kind of activities were conditioned by needs of education of the Armenians and teaching national traditions violated by the historical and political conditions.

Great role had the collection of "Armenian Lyre" (published in 1868 in St. Petersburg, in Armenian language) for the growth and the development of Armenian folklore, in which lyrical and other materials from different aspects emphasise the life of Armenians, customs of communities.

He was a member of Russian Geographical Society community. Being active member he prepared a special questionnaire with scope of statistic materials concerning to the quantity of the Armenians in the world, about their preferable businesses, skills and interests in culture, sciences, etc.

Most of his creative life he spent in the capital of Russian Empire what had a high spiritual influence on formation of his political, social and cultural world-outlook.

ՄԻՔԱՅԵԼ ՄԻԱՆՍԱՐՅԱՆՑԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿԱԾ
ԳՐՔԵՐԻ ՑԱՆԿ

1. Էդուարդ Լաբուլե, Ազգային կրթություն, Ս. Պետերբուրգ, 1862
2. Կոմբ, Խնամատարություն երեխայոց մարմնական և բարոյական, Ս. Պետերբուրգ, 1863
3. Միքայել Միանսարյանց, Զնար հայկական, Ս. Պետերբուրգ, 1868
4. Միքայել Միանսարյանց, Ծրագիր կանոնավոր և վայելուչ գրության տեսություն և պատմություն, Ս. Պետերբուրգ, 1872
5. Միքայել Միանսարյանց, Հայկական կանոնավոր և վայելուչ գրություն, Լեյպցիգ, 1873
6. Միքայել Միանսարյանց, Կովկասի և Անդրկովկասի մատենագիտություն, հ. I, Ս. Պետերբուրգ, 1874

Բովանդակություն

1. Կենսագրական ակնարկ	5
2. Միքայել Միանսարյանցը և ազգային մշակութային խնդիրները	19
3. Միքայել Միանսարյանցը հրատարակիչ	24
4. Հայ բանագիտության սկզբնավորումը և Միքայել Միանսարյանցը	34
5. «Քնար հայկական»-ի հրատարակման դրդապատճառները	47
6. «Քնար հայկական»-ի ներքին կառուցվածքը	55
7. Բնագրերի դասակարգման և մատուցման սկզբունքները	57
8. Միքայել Միանսարյանցը՝ հայ մտավորականության գնահատմամբ	91
9. Միքայել Միանսարյանցի մի քանի նամակները	97
Микаэл Муансарянц (резюме)	102
Mikael Miansaryants (Resume)	103
Ցանկ՝ Միքայել Միանսարյանցի կողմից հրատարակված գրքերի	104

Ս. Վարդանյան

Միքայել Միանսարյանց
Կյանքը և գործը

Համակարգչային շարվածքը և ձևավորումը՝
Հ. Արոյանի

Տպագրվել է «Վան Արյան» հրատարակչատան տպարանում:

Ս. Վարդանյան

Միքայել Միանսարյանց
Կյանքը և գործը

Համակարգչային շարվածքը և ձևավորումը՝
Հ. Արոյանի

Տպագրվել է «Վան Արյան» հրատարակչատան տպարանում:

[400000]

ԳԱՆ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0065289

A $\overline{11}$
87098